

SÁNTHA ISTVÁN

A front emlékezete

A Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalkorúakon elkövetett nemi erőszak kérdése a Dél-Vértesben (előtanulmány)

Előszó

Tanulmányom elsődleges célja, hogy egy most induló magyarországi szociálintropológiai terepmunka előmunkálataként a Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalkorúakon elkövetett nemi erőszak problematikájának orosz diskurzusát vezesse be a vidéktörténet-kutatás témái közé. Másodsorban különböző módszertani megközelítések alkalmazását mérlegelem a saját terepkutatásom során gyűjtött anyagok feldolgozásához. Hogyan formálódott a Vörös Hadsereg katonáinak személyisége? Hogyan, milyen előzmények után érkeztek Magyarországra? Milyen állami ideológia mozgatta őket? Mik voltak a személyes motivációik? Milyen tapasztalatokat szereztek a háború során? Ilyen és ehhez hasonló kérdések ösztönöztek, hogy sajátos fogalmak segítségével, a módszertani lehetőségek mérlegelése után elkezdhessem a kutatásomat.¹

A bevezetés után a forrástípusokat és a forrásokat ismertetem, majd a téma aktualitásának megvilágítására térek rá. Ezután módszertani felvetésekkel számba jövő nemzetközi kontextusokat vázolok. A tulajdonképpeni tényanyagot három tematikában tárgyalom. Az állami ideológiák szerepe után a személyes motivációk kérdésére térek rá, majd két terminológia tisztázásán keresztül értelmezem a források alkalmazott megközelítései mögött megbúvó érdekeket. A szintézis a magyarországi terep előzetes tapasztalatait foglalja össze. Egy olyan kapcsolódási pontot ír le a rendelkezésre álló orosz és magyar források között, mely, reményeim szerint, lehetőséget teremt a Magyarországon történt traumatikus események értelmezésére.

Az alábbiakban néhány gondolatban azokat az aspektusokat szeretném számba venni, amelyek meghatározó szerepet játszottak saját antropológus megközelitésem kialakulásában a téma kutatása során. A front emlékezete témát a terepen találtam. Aktívan jelen van mindmáig a térség falvaiban élő emberek életében. A szocialista időkben észrevétlen maradt, mert a magyar politikai rendszer képviselői éberren őrködtek, nehogy kiéleződhessen a politikai helyzet a szovjet megszállókkal. A legutóbbi időkben azonban mintha érzékelhető lenne valamiféle hangsúlyeltolódás e tekintetben, olyan, mintha a je-

¹ Ezúton mondok köszönetet Bednárík Jánosnak, Horváth Gergely Krisztiánnak és Ö. Kovács Józsefnek a tanulmányhoz fűzött értékes megjegyzéseikért.

len politikai atmoszférában benne lenne annak a lehetősége, hogy a frontról diskurzust lehessen folytatni. A nemi erőszak kérdéséről viszont az emberek mindmáig nem beszélnek maguktól, és más jelenlétében.

Továbbá meg kell jegyezni, hogy a front emlékezete téma, és abban a nemi erőszak résztéma hangsúlyosan a jelenről szól. Egyrészt a témát övező hallgatás nem tette lehetővé, hogy az a történelem részévé váljon. De ez nem jelenti azt, hogy mindmáig ne élne elevenen, például az egyes egyének emlékezetében. Másrészt általában véve minden oral history kutatásra jellemző, hogy – jellegénél fogva – a jelenben gyűjtenek narratívákat a múltból. A módszer alkalmazásakor így az sem meglepő, hogy a jelen társadalomról lehet elsődlegesen képet kapni. Ezért a kutatásom egyik fő kérdése, hogy milyen korban élünk ma, milyen a társadalom mai szerkezete (mely társadalmi csoportok részéről várható megértés és együttérzés az elszorítottak iránt egy ma induló diskurzus kapcsán), és csak másodlagosan az, hogy milyen volt a társadalom felépítése közvetlenül a háború után. Továbbá a kutatott közösség társadalomszerveződésének szerencsés esetben vissza kell hatnia a társadalmat bemutató szöveg szerveződésére is a kutatott közösség etikáján, esztétikáján keresztül, arra, ahogyan a kutató saját anyagait szervezi a téma kifejtése során.

Ma már, úgy tűnik, a szocializmus végképp a múlté. Az emberek mégis inkább a hallgatást preferálják a témával kapcsolatban. Azt sem szabad számításán kívül hagyni, hogy egyesek úgy érezhetik, úgy fejezhetik ki a szabadsághoz való jogukat legjobban, ha nem rendelődnek alá egy gyűjtési helyzetnek, és hallgatnak, szemben a szocialista időkkel, amikor feltétlenül válaszolniuk kellett, ha kérdezték őket.

Jelen írás nem tekinthető másnak, mint egy előzetes terepmunka utáni út- és helykeresésnek a saját terepen gyűjtött anyagok értelmezéséhez. Nagyobb keretet a kutatási projekt jelent, amelyben arra törekszem, hogy a térségben élő emberek társadalmi életét, társadalomszerveződésének módját írjam le. Ennek a nagyobb projektnek a kontextusában értelmezhető a jelen dolgozat témája, amely mindmáig fontos szerepet játszik a helyi emberek életében, nem mint a helyi történelem része, hanem mint mindmáig elevenen élő, jórészt feldolgozatlan individuális élmény. Polcz Alaine könyvét először még a kilencvenes évek során, a megerőszakolás traumájának individuális pszichológiai kísérleteként olvastam. 2015 januárjában, előzetes terepmunkám kezdeti fázisában kellett rádöbbenem, hogy története a Dél-Vértesben játszódik. A front egy kollektív sors, minden aszszonynak van, volt saját története a front megpróbáltatásairól, ahogy menekülni igyekezett a megerőszakolás elől. Helyi kontextusban olvasva, Polcz Alaine példája is erre mutat rá, regénye megírásával másokkal megosztott individuális története, élményeinek sora része lett Dél-Vértes régió frontemlékezetének.

Megfigyelhető a téma popularitása: évről évre egyre több tanulmány jelenik meg, és karakterisztikus, hogy a beszámolóknak a témák ugyanazon vagy hasonló részműveken, kategóriákon keresztül kerülnek kifejtésre. A szerzők különböző magyar és külföldi források felhasználásával, hasonló logika mentén, politikai és azzal kapcsolatos módszertani meggyőződéseiknek megfelelően a nemzetközi és a hazai trendekkel összecsengő eredmé-

nyekre jutnak. E tekintetben jelen dolgozat sem kivétel.² Ebben a helyzetben annak lesz jelentősége, hogy egy-egy témát, résztémát, kategóriát ki vezetett be a magyar társadalomtudományi diskurzusba. Tanulmányomban ezt folyamatosan jelzem majd olvasóimnak.

Itt meg kell jegyezni, hogy Pető Andrea úttörő és szisztematikus kutatásai és az ezeket ismertető művei megkerülhetetlenek a téma tárgyalásakor. Miként sokan mások Magyarországon, én is útmutatása, tanulmányai alapján kezdtem a témával ismerkedni.³

Tudatában vagyok, hogy domináns férfi társadalmi pozícióm nem lehet helyénvaló egy hangsúlyosan a női társadalom képviselőinek megnyilatkozásaira épülő kutatásnál. Nem volt illúzióm, és kutatásom során nem is törekedtem arra, hogy ezen változtassak. Azzal is tisztában voltam, hogy a nőknek jogukban áll hallgatni, ha egy férfi fordul hozzájuk kérdéseivel, ezzel a hallgatás kultúráját éltetve. Ám az sem kizárt, hogy ezen a kutatási konfiguráción mint egy legyőzendő főbián keresztül lehet dolgozni. Fontos megjegyezni, hogy azzal, hogy a kutatás során a családommal élek a térségben, veszek részt a helyiek mindennapi életében, osztozom a sorsukban, saját kockázatot vállalok a tevékenységemmel, viselkedésemmel kapcsolatban. És talán az sem mellékes, hogy nem volt titok a helyi emberek előtt, hogy a feleségem orosz származású, német, lengyel és zsidó felmenőkkel, ami szintén nem a domináns pozíciómat erősítette a helyi társadalomban. Továbbá fontosnak tartom azt is, hogy az előző kutatásom során tapasztalatot szereztem az egyenlőségi szerveződési stratégiák működéséről Kelet-Szibériában a vadász-gyűjtögető evenkikkel együtt élve, mely tapasztalat beépült a személyiségembe, árnyalja a világhoz való hozzáállásomat.⁴

Bevezetés: előmunkálatok

Forrástípusok

Naplók (publikált vagy kézíratos, anonim vagy szerzővel rendelkező)

A) Vlagyimir Gelfand naplója⁵ az egész második világháborút átfogja. Így lehetőségünk lesz betekintést kapni egy Vörös Hadseregben⁶ harcoló „orosz” katona személyiségébe a háború egésze folyamán. A kelet- és közép-európai területek megszállásának emocioná-

² Még akkor sem, ha a távoli célom nem az illusztrálás.

³ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Pető Andreának azért, hogy lehetőséget adott, hogy személyes találkozó keretében adjon bevezetést a témába, útmutatást a kutatásomhoz. Publikációi közül kettőt ismertem a jelen tanulmány törzsszövegének készítése előtt (Pető 1999; Pető 2015a), a többi írása csak a szerkesztői munkálatok során jutott el hozzám, így ezekre csak utólagosan, post facto utalok egy-egy téma kifejtésénél (Pető 2003; Pető 2014a; Pető 20014b; Pető 2015b).

⁴ Sántha-Safonova 2011.

⁵ A napló csak a közelmúltban jelent meg könyv formájában először oroszul: lásd Gelfand 2015.

⁶ A teljes terminológia: Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg (Rabocse-kresztyanszkaja krasznojaja armija). Gelfand 2015, 584.

lis történetéhez a kontextust a Sztálingrád előtről datálható idegen támadás elleni védekezés adja.⁷

B) Az *Egy nő Berlinben* legfőbb értéke,⁸ hogy anonim írás. Az 1950-es évek nyugatnémet világa tette lehetővé, hogy publikálják, de e kor német társadalmának a nyomására a szerző nem akarta felfedni kilétét. Így az írónőnek nem kellett tartania a könyve magánéletére gyakorolt hatásától.

Mindkét fenti esetben az íráskészség jelent különbséget Szvetlana Alekszejevics megközelítésével szemben,⁹ mely utóbbinál az alanyok elmondják, és nem leírják a történeteket. Több dilemmát, kétséget találunk az utóbbiban: el kell-e, hogyan szerencsés elmondani valamit. Az *Egy nő Berlinben* ugyan publikálásra került, de anonim módon, Gelfand naplója csak halála után került elő, és bár nem anonim, de naplóját hosszú ideig nem lehetett kiadni könyv formájában Oroszországban. Mindkét esetben hiteles, személyes forrásnak tűnnek a naplók, melyek kontextusa a második világháború, a napló írásának ideje; az *Egy nő Berlinben* esetében csak az utólagos önszerkesztés lehetősége merül fel. Ennek eshetősége fennáll Gelfandnál is, hiszen tudjuk, hogy Gelfand fia, aki apja szellemi hagyatékát ápolja, egyes részeket kihagyott, másokat átdolgozott a publikálás előtt. A két napló a fenntartások ellenére összevethető egymással.

Szerkesztett interjúk (oral history)

Alekszejevics fejezetekbe szerkesztve adja közre interjúit. A fejezeteket az írónő filozófiai jellegű értekezéssel vezeti be. Egy-egy interjú maximum néhány órányi hangfelvételt jelent, de ezek száma az ezret is elérheti, és ennek töredékét mozgósítja csak megközelítése szemléltetésére a szerző. A dokumentáció zömét a hetvenes évek második felében gyűjtötte, mely alapanyag-állományt a szerző további vonatkozásokkal folyamatosan kiegészítette. A 2015-ös kiadásban követni lehet a politikai atmoszféra változását, mivel a különböző

⁷ Gelfand a Vörös Hadsereg zsidó származású tisztje volt, ami lehetőséget ad arra, hogy egy megfigyelő szemszögéből láthassunk rá a Vörös Hadseregen belül megfigyelhető megnyilvánulásokra. Nem mehetünk el a mellett a tény mellett, hogy a Vörös Hadseregben nemcsak oroszok, hanem a Szovjetunió más népei és más baráti országok egységei is harcoltak. Ezen kulturális különbségek jelentősége ez ideig nem került megfelelő mértékben értékelésre. Példának okáért a délvérsesi orosz katonai emlékmű az orosz katonák egyik tömegsírára épült a kastélykertben. (A nagyságrendet illetően meg kell jegyeznünk, hogy száztizennégy orosz és ötven német katona halt meg a térségben dúló, három hónapig tartó harcok során.) Az emlékmű betonalapzatán tizenhárom emléktáblán tizenkilenc azonosított személy neve és adatai találhatóak. Ezek írásmódja, stilisztikája és a személynevek arra utalnak, hogy a sírok jelentős részében nem orosz: zsidó, tatár, kaukázusi és perzsa (tádzsik) származású katonák nyugszanak.

⁸ Az *Egy nő Berlinben* elsőként angolul jelent meg 1954-ben, majd németül 1959-ben, magyarul 2003-ban. A Magvető Kiadónál 2015-ben megjelent magyar nyelvű kiadást vettem alapul.

⁹ Szvetlana Alekszejevics könyve először 1985-ben jelenhetett meg oroszul (*У войны не женское лицо*. Minszk, Masztatszkaja literatura). 1988-ban adták ki először angolul (*War's Unwomanly Face*. Moscow, Progress Publishers). Magyarul szintén 1988-ban, a Zrínyi Katonai Kiadónál jelent meg (*A háború nem asszonyi dolog*). A mű 2015-ben megjelent bővített orosz nyelvű kiadását használtam munkám során (*У войны не женское лицо*. Москва, Время).

évekből származó vallomásokat Alekszejevics nem kezelte együtt, nem szerkesztette össze a különböző években készült interjúkat. Történetesen az 1985-ös dokumentációt és az utána is formálódó szöveget, az eredeti kiadás körülményeire való reflektálást interjúrészekkel illusztrálva külön kezeli, lehetőséget teremtve az érdeklődő olvasó számára, hogy érzékelhesse a politikai változásokat, ahogy a vallomást tevők reagálnak egy-egy adott politikai közegre. Alekszejevics interjúi ugyan személyes vallomásoknak tekinthetők, ahogy a naplók esetében is láttuk, de az interjúvezető személyes érdeklődésétől mégsem lehet függetleníteni a létrejött személyes vallomásokat, ennek hatását folyamatosan számításba kell vennünk.

Terepmunka: oral history és részt vevő megfigyelés (Délvértés)

Kevesen maradtak csak a vizsgált faluban, akiket személyes élmények kötnek a korszakhoz. De vannak olyanok, akik koruknál fogva ugyan nem voltak részesei az eseményeknek, a tanúkhöz való személyes kötődésükön keresztül mégis szocializálódtak a kor értékeihez, emocionális megfontolásaihoz, elfogadott kommunikációs technikák kezeléséhez. A terepmunka ez esetben nem azonos az interjúzással, ahogy azt egyes szociológusok vagy az antropológusok jelentős része gyakran gondolják. A lényegi különbség, hogy egy közösség tagjai körében használatos emocionális felhangokat nagyon nehéz egy nem részt vevő megfigyelésen alapuló kutatás során érzékelni és helyén kezelni.

Aktualitás

A második világháború, a győzelem mítosza mindmáig hatalmas jelentőségű és megkérdőjelezhetetlen tény Oroszországban. Egyrészt a második világháború mítosza mozgósítható recens háborúk vezetésekor. Másrészt például Afganisztán és Csecsenföld a második világháború mítoszáat segített életben tartani. Nemcsak a régi háborúknak, hanem általában a háborúknak a folytatása időről időre szóba kerül, és előbb vagy utóbb gyakorlattá is válik Oroszországban.¹⁰ Ha a helyzet úgy kívánja, mint Ukrajnában vagy Szíriában, a második világháború és más háborúk személyesen megélt tapasztalata mint háborús ideológia aktivizálható az orosz emberekben, ami életre kelti a háború általános orosz mítoszáat. Valószínűleg ez az oka, hogy Oroszország nem engedheti meg a háború mítoszáának csorbulását.¹¹ Az állami vezetők, tisztviselők, a kultúra és az elhárítás harcosai éberrel figyelnek erre.

¹⁰ Bővebben lásd Pető 2015a.

¹¹ A Vörös Hadsereg nimbuszáának megtépzásáról már Pető Andrea is értekezett (Pető 1999). Jelen vonatkozásként megemlíthető az alábbi eset. 2015. április végén Moszkvában jártam, ahol betértem a *Dom knigibe*, a legnagyobb könyvesboltba. A könyvesbolt egyik sarkában egy, a második világháborúról szóló könyv bemutatóját tartották. A szerző ismert orosz újságíró, vezető tévés közéleti személyiség, aki hosszasan beszélt az orosz történelmi gyökerek jelentőségéről Ukrajnában, majd arról, hogy a most megjelent könyvéhez Németországban gyűjtött anyagot, ahol találkozott második világháborús német veteránokkal is. Kifejtette, hogy igazságtalannak találja, hogy a vesztesek magasabb nyugdíjuttatásban részesülnek, mint a győztesek. Az előadás, a kérdések és feleletek, a dedikálás és az

A témát a kilencvenes évek elején Polcz Alaine Asszony *a fronton* című regénye és Sára Sándor *A vád* című filmje (1996) hozta be a magyar köztudatba. Závada Pál legutóbbi két regényében¹² is megjelenik a motívum, utolsó regényében pedig központi jelentőséget kap a megerőszkolás. Az utóbbi években felerősödött a dokumentumfilm-készítés igénye a témában. 2013-ban készült Skrabski Fruzsina *Elhallgatott gyalázat* című filmje. Erdélyi János filmjében, *A háború mindennapjaiban* (1–2, 2015) a celldömölki emberek háborús tapasztalatait dolgozza fel. Manapság helyi közösségek is vállalkoznak a téma akár filmes feldolgozására is (legutóbb például Adony község).¹³

Mint az előszóban említettem, a témát a kilencvenes évektől Pető Andrea kutatásai vezették be és fémjelzik mindmáig a magyar társadalomkutatásban. 1999-től több fontos cikket jelentetett meg itthon és külföldön a téma különböző aspektusait vizsgálva. Szisztematikus kutatásai folyamatosan felszínen tartják a témát a magyar közéletben. Történeti és feminista módszertani kereteket mérlegelve, és összehasonlító elemzések (például Budapest és Bécs vonatkozásában) alkalmazásán keresztül keres helyet a téma magyarországi kutatásának.

A 2000-es évek elejétől a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár jelentett meg két kötetet,¹⁴ melyek érintik a téma társadalmi vonatkozásait. Meg kell említeni még két dokumentumgyűjteményt. Krausz Tamás és Varga Éva Mária 2013-ban adta ki levéltári dokumentumválogatását *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban 1941–47* címmel, míg az utóbbi szerző 2010-ben jelentetett meg önálló kötetet *Magyarok szovjet hadifogságban 1941–1956* címmel. L. Balog Béni szerkesztésében, a Magyar Nemzeti Levéltár gondozásában 2015-ben jelent meg a „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között* című kötet.

Ungváry Krisztián munkáit kell még kiemelni, aki magyar és német levéltári kutatások eredményeképpen két könyvében tárgyalja az „orosz” harcolók viselkedését. Addig, amíg a *Budapest ostromában* a szerző kísérletet tesz a megszálló szovjet seregek viselkedésének rövid leírására,¹⁵ *A megszálló magyar csapatok a Szovjetunióban 1941–1944* című könyvében a magyar seregeknek a megszállt területek lakosságával szembeni viselkedésének felelősségén túl különös figyelemmel elemzi a partizánok viselkedését.¹⁶ Az sem véletlen, hogy e téma vizsgálata az MTA BTK és a NEB égisze alatt szerveződött Vidéktörténeti Kutatócsoport célkitűzései között is szerepel.

egyres olvasók kívánságára rögtönzött közös fényképezkedés után lehetőséget kaptam én is, hogy feltegyem a kérdésemet. Arra, hogy mi a véleménye, hol a helye az orosz katonák erőszakoskodásának a kutatásában, magából kikelve kérdezett vissza: „Hát hol van ez attól, amit a magyarok csináltak Voronyezsben?”

¹² Az egyik az *Idegen testünk*, a másik a *Természetes fény* (mindkettő a Magvető Kiadónál jelent meg, az előbbi 2008-ban, az utóbbi 2014-ben).

¹³ Füsi Gyöngyi és Lantos Andrea rendezte 2015-ben a *Front alatt* című filmet, melyben a helyi színjátszó kör fiataljai jelenítik meg a helyi öregek háborús élményeit.

¹⁴ Az egyik: Mózessy 2002, a másik: Mózessy 2004.

¹⁵ Ungváry 2005.

¹⁶ Ungváry 2015.

Továbbá szót kell még ejtenünk Kunt Gergely magánnapló-elemzéseiről.¹⁷ Kutatásai jó kapcsolatot jelentenek a nemzetközi trendek bemutatásához. Az ukrain háborúval beinduló orosz nyelvű publikációk mellett manapság a német naplók kiadásával az amerikai katonák erőszakosságának problematikája került előtérbe Európában.¹⁸

A német mellett¹⁹ az osztrák kutatásokat lehet megemlíteni, melyeket szintén Pető Andrea mutatott be tanulmányában.²⁰ A megszálló szovjet katonák és az osztrák nők kapcsolatát elemző kutatások alapján Mészáros Márta *A láthatatlan generáció* címmel dokumentumfilmet forgatott 2014-ben.²¹ A téma különösen aktuális, mivel a közvetlenül vagy közvetetten érintettek körében végezhető terepmunkán alapuló kutatásainkkal az utolsó pillanatban vagyunk. Ilyen mélységű terepmunkán alapuló kutatást eddig még nem végeztek Magyarországon.

A téma másik aktualitását Kelet-Ázsiában találhatjuk.²² Itt az egykori megszállt országok és Japán viszonyát mindmáig alássa a bordélyok második világháború alatt fenntartott intézményrendszere. Dél-Korea és a Fülöp-szigetek hivatalosan is erkölcsi elégtételt követel azért, mert a japán okkupáció során leányaikat és asszonyaikat elhurcolták, és bordélyokba kényszerítették, hogy a megszálló férfiak szexuális vágyait éveken keresztül kielégítsék.

Módszertani meggondolások

Szociálintropológusként tanulmányommal az a célom, hogy képet adjak arról, hogy a különböző korszakokban, különböző helyeken miképp viszonyulnak egy adott történeti korhoz és az abban megtörtént eseményekhez. Emellett az is célom, hogy a második világháború eseményein keresztül a jelen társadalmának szerveződésébe adjak betekintést, abba, hogyan viszonyulnak ma a második világháború eseményeihez egy, a Dél-Vértesben meghúzódó magyar faluban,²³ illetve általában milyen tendenciák figyelhetők meg a mai Magyarországon és az eseményekkel összefüggésben más országokban.

Másodsorban úgy vélem, hogy a kutatásaim során érvényesített megközelítés leginkább az ökológiai antropológia módszerével vethető össze. Egy lokális környezetben évszázadok óta élő közösséggel kapcsolatos történések ezen értelmezésére alkalmaztam egy

¹⁷ Például Kunt Gergely 2012: *Kamaszok második világháború alatti idegen- és ellenségképei a szocializáció tükrében*. In Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 275–286.

¹⁸ Melyre Pető Andrea publikációi (Pető 1999; Pető 2015a) is reflektálnak.

¹⁹ Naimark, Norman N. 1995: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, Massachusetts–London, England, The Belknap Press of Harvard University Press, lásd bővebben Pető 1999.

²⁰ Pető 1999.

²¹ Skrabski Fruzsina és Mészáros Márta filmjeire Pető Andrea hívta fel a figyelmet. Köszönet illeti érte.

²² Ezt a vonatkozást már Pető Andrea (Pető 2015a) is felvetette.

²³ A Délvértes falunév pszeudonim.

ökológiai antropológiai megközelítést. Hozzáállásom alapfelvetése az, hogy egy ökotípusban élő, ténykedő élőlényeknek, köztük az itt élő embereknek is van egy sajátos együttműködési kapcsolathálója, szimbiózisa.²⁴ A magyarországi történések önmagukban nehezen értelmezhetők, így szükségünk van a tágabb környezetet jellemző tendenciák mérlegelésére. Míg az eddigi kutatások elsősorban a hasonló helyzetű országokra terjedtek ki,²⁵ amelyeken a Vörös Hadsereg szintén átvonult, én tágítani kívánom a mérlegelés kereteit, és az orosz társadalomban a második világháborúval kapcsolatban megfigyelhető tendenciákat is bevonom az értelmezésbe. Továbbá arra is lehetőségem adódik, hogy oroszországi előzményeket is elemezzek. Ez egy lineáris (kronologikus) szemléletet enged érvényesíteni, abban az esetben is, ha esetlegesen Magyarországra közvetlenül nem vonatkoznak a források, mert egy-egy tárgyalt szovjet előrenyomulás más országokat is érinthetett. Mindez arra enged következtetni, hogy a magyarországihoz, a délvérteséhez²⁶ hasonló dolgok máshol is történtek, én mégis úgy gondolom, hogy úgy kell tekintenünk az itteni eseményekre, hogy kidomborodhassanak Délvértes falu lokális környezetének sajátosságai. Ezek után tekintsük át a felmerülő módszertanokban rejlő lehetőségeket.

Standpoint teória

A *standpoint theory* egy antikolonialista²⁷ módszertan²⁸ a természeti és a társadalmi viszonyok leírására, amely tulajdonképpen egy feminista kritikai teóriaként fogható fel.²⁹ Egyrészt a lokalitás kutatásán van a hangsúly,³⁰ ez számunkra azért lesz jelentős, mert az ökológiai megközelítéshez hasonlóan a helyi sajátosságoknak ad teret. Másrészt a különbségtételen alapuló megközelítésre helyezi a hangsúlyt,³¹ amely sokféle párhuzamos vélemény interpretálását teszi egyidejűleg lehetővé, hiszen nem mindenki élhet azonos élet-

²⁴ Harmadrészt a statisztikai megközelítési lehetőséget is ki lehet zárni, mivel megállapíthatjuk, hogy az orosz katonák által a második világháború folyamán tömegesen és kiskorúak ellen elkövetett nemi erőszak semmilyen módon nem jelentkezik az orosz statisztikákban. Mark Harrison a szovjet közgazdaságról szóló statisztikai adatokat tanulmányozta az 1940 és 1945 közötti periódusra vonatkozóan. Nemcsak a tárgyi veszteséget, hanem a humán veszteséget is elemzése tárgyának tekintette (Harrison 1996), és nem szól semmit a szovjet hadsereg gyakorlati működéséről. Ez mégsem jelenti azt, hogy közvetett módon ne lehetne más (nem orosz forrású) statisztikai adatokat nyerni e témában, lásd Horváth Gergely Krisztián jelen kötetben megjelent tanulmányát. A statisztikai becslésekből nyert következtetésekről a témában lásd Pető 1999.

²⁵ Pető 1999.

²⁶ A falu nevének anonimizálásakor az vezérelt, hogy ne lehessen direkt kapcsolatot találni helyek, események és személyek között, amire azért van szükség, mert a téma mindmáig rendkívüli indulatokat kelt, amit az is mutat, hogy az emberek nem vállalják fel nyíltan saját vagy családjuk történeteit.

²⁷ És egyben egy posztmodern marxista háttér környezetében megjelenő.

²⁸ Harding 2004, 3.

²⁹ Harding 2004, 6.

³⁰ Harding 2004, 4.

³¹ Harding 2004, 7.

körülmények között, és lehet azonos a világról szerzett tapasztalata.³² Központi kategóriája a „tudások”,³³ amelyek különböző tapasztalatokon alapulnak, és amelyek különböző világfelfogást eredményeznek magunkról és környezetünkről.³⁴ A *standpoint theory* alapuló kutatás lehetővé teszi annak a vizsgálatát, hogy a domináns társadalom hogyan gondolkodik, és milyen a szerkezete.³⁵ Hagyományosan a láthatóság³⁶ kérdésének tanulmányozása a teóriával kutatható politikai témák egyik, ha nem a legfontosabb kutatási iránya,³⁷ amikor a hatalom gyakorlati működésének megértése a cél.³⁸ Magának a teóriának az elnevezése egy bizonyos csoport kiválasztásán és az ő szempontjukból, „álláspontjukból” való vizsgálaton alapul,³⁹ amely lehetővé teszi etikai és morális megfontolások mérlegelését is.⁴⁰

A *standpoint theory* kutatói közül Donna Haraway munkássága jelentős kutatásunk szempontjából, már csak azért is, mert ő annak a Gregory Batesonnak volt a tanítványa és munkatársa, akit az ökológiai antropológia egyik első mesterének tekinthetünk. A *standpoint theory* teoretikusai Haraway kutatásait a természettudományi filozófiatudomány területéhez sorolják.⁴¹ Nála is fontos szerepet kap a helyi közegbe elhelyezett (situated) tudások mellett,⁴² hogy el kell kerülni a bináris ellentéteken keresztül való kifejtést⁴³ és a reprezentáció terminusának használatát.⁴⁴ Az objektivitással szemben az elfogultság tudományos pozícióját tartja fontosnak, azt, hogy legyen tiszta, megfogható, átlátható, kiszámítható az a pozíció, ahonnan a világot nézzük.⁴⁵ Kutatásai további célja egy olyan nyelv terminológiahasználatának a meghonosítása, amellyel a szerzők felelősségteljesen⁴⁶ írhatnak⁴⁷ kisebbségi⁴⁸ társadalmi csoportokról.⁴⁹

A *standpoint theory* használatának álláspontom szerint nem az a jelentősége, hogy a teória megfontolásait minden kritika nélkül, automatikusan el kell fogadni (vagy el kell utasítani) a kutató saját kutatói pozíciójának feladásával (vagy ezzel való totális azonosulással), hanem az, hogy e módszertani megközelítés lehetőséget teremt a témához való

³² Harding 2004, 8.

³³ Tudatosan használom a magyarul talán kissé furcsán hangzó többes számú alakot, hogy visszaadjam a módszertan szemléletét.

³⁴ Harding 2004, 7.

³⁵ Harding 2004, 7.

³⁶ Hallhatóság, érthetőség, felfoghatóság, számolhatóság stb.

³⁷ Harding 2004, 2, 9.

³⁸ Harding 2004, 9.

³⁹ Haraway 2004, 93.

⁴⁰ Harding 2004, 10.

⁴¹ Harding 2004, 291.

⁴² Haraway 2004, 86, 93, 95.

⁴³ Haraway 2004, 86.

⁴⁴ Haraway 2004, 86.

⁴⁵ Haraway 2004, 87, 93.

⁴⁶ *Accountability* és *reponsibility* a vonatkozó angol terminusok.

⁴⁷ Nem a gyakorlati életben, hanem a szövegben adott/kapott szerep létkérdés számára a kutatásai során.

⁴⁸ Többek között nőkről, őshonosokról, bennszülöttekről.

⁴⁹ Haraway 2004, 87, 93, 95; Harding 2004, 4–8.

saját hozzáállás finomítására. Másodsorban az is ennek a kutatási irányynak a létjogosultságát jelenti jelen téma feldolgozásánál, hogy az eredeti teória egyik alap kutatási témája a nemi erőszak.⁵⁰

Szubaltern kutatások

A másik adódó módszertani megközelítés a Spivak fémjelezte *subaltern studies*. Addig, amíg a megközelítés követőinek az alábbi példák (hallgatás⁵¹ és öngyilkosság⁵²) szimbolikus jelentőségű⁵³ kiindulópontot jelentenek politikai célok eléréséhez, esetünkben a jelentkező párhuzamok túl direkten adódnak, például a nemi erőszak témájában, így komolyan kell vennünk ezeket a metaforákat,⁵⁴ hogy rajtuk keresztül juthassunk tartalmakhoz. Történetesen Spivak arra utal a kasztrendszert alapul véve, hogy hiába lenne valakinek egy alsóbb kasztriból mondanivalója, ha nem elfogadott a társadalmon belüli helyzete, egyszerűen nem fogják meghallani.⁵⁵ Az egyetlen mód, hogy egy rendszeren belül változás jöjjön létre⁵⁶ egy zavaros értékeket felmutató politikai közegben,⁵⁷ mint a gyarmatosított Indiában, ha egy alsóbb kasztriba tartozó ember, a Spivak által hozott példában egy fiatal leány, öngyilkosságot követ el.⁵⁸ Ez együttérzést válthat ki a hasonlóan reménytelen helyzetben lévő sorstársakból.⁵⁹ Egyrészt meg kell jegyeznünk, hogy Spivak tipikus *subaltern* figurája egy bennszülött nő a hindu rendszerben,⁶⁰ másrészt a szovjet párhuzamok mérlegelését⁶¹ már Spivak is felvetette.⁶²

⁵⁰ MacKinnon 2004, 170. Megjegyzendő, hogy ez az irány egyéni részvételt feltételez, és a családon belüli (nemi) erőszakon van a hangsúly, és nem számol csoportos (tömeges) cselekvés lehetőségével (MacKinnon 2004, 169–180).

⁵¹ „Hallathatja hangját” az eredetiben. Spivak 2010a, 50.

⁵² Spivak 2010b, 235.

⁵³ Metaforikus.

⁵⁴ Nem csak metaforaként kezelni ezeket.

⁵⁵ Spivak 2010a, 40, 50; Spivak 2010b, 228.

⁵⁶ Ezek a változások sem érintik direkten a felsőbb köröket, melyek a feszültség okozói.

⁵⁷ Amikor a bennszülött értelmiség kiszolgálja a gyarmatosítókat. Spivak 2010c, 253.

⁵⁸ Spivak 2010a, 62–63; Spivak 2010c, 281–282.

⁵⁹ Spivak 2010b, 235. És így már nem kell elmenniük elkeseredettségükben az öngyilkosságig, az eset tartást ad nekik az osztályharchoz.

⁶⁰ Spivak 2010b, 229; Spivak 2010c, 253.

⁶¹ Posztkolonialista kontextusban.

⁶² Például Spivak 2010a, 42.

Források

*Internetes diskurzus oroszul*⁶³

Az orosz–ukrán háború okán lépésről lépésre kialakult egy orosz nyelvű diskurzus a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak kérdéskörében. A vitaindító cikkek eleinte Németországban jelentek meg az Oroszországból kivándorolt emigránsok tollából. A cikkek törzsanyagát a németül kiadott tanulmányok alkották, ezeket egészítették ki eredeti orosz nyelvű vonatkozásokkal.⁶⁴ A cikkeket az orosz környezetben szokatlan tartalom túl rendkívül aktív hozzászólások jellemezték. Például az egyik cikk negyvenezzer hozzászólásának mintegy fele azt ecseteli, hogy a cikk állítása nem igaz, a másik fele meg azt tartja fontosnak kifejezni, hogy mindenki csak azt kapta, amit megérdemelt. A hozzászólók elenyésző része viszont vállalta, hogy helyet enged egy pillanatra a gondolatnak, hogy mégiscsak megtörténhettek ezek az esetek, és felvetették annak jelentőséget, hogy mi lehet ennek a morális jelentése a jelen orosz társadalomra vonatkozóan. Egy másik cikk tudatosan választott módszere, hogy úgy adjon hangsúlyt a témának, hogy több száz konkrét esetet sorol fel Németországból és Lengyelországból egy-egy mondatban: dátum, hely, mi történt, kik voltak az aktív résztvevők és a passzív szenvedők.⁶⁵ A jelen egyik leghíresebb orosz írója⁶⁶ saját weboldalán úgy kommentálta azt a becslést, hogy akár kétmillió nő is megerőszkoltak orosz katonák Németországban, hogy ez nem jelent mást, mint hogy kétmillió orosz leszármazottai élnek ma német területen. Ez a megjegyzés nagy vihart keltett. Pillanatok alatt több mint tízezren szólak hozzá. A megjegyzések jelentős része további, még radikálisabb nacionalista megnyilvánulások alapjának tekintette az író interpretációját. Mások (néhány százan) nem tudtak azonosulni a felvetéssel, és különböző (női, értelmiségi, liberális, humanista) pozícióból kikérték maguknak az író megnyilvánulását.⁶⁷ Az internetes cikkeknek, amellet, hogy bevezetik a témát a társadalmi diskurzusok körébe, az a további jelentőségük, hogy fontos alapművekre⁶⁸ hívják fel a figyelmet.

Egy nő Berlinben

Az *Egy nő Berlinben* című könyv alapján a közelmúltban német film készült, melyben a Vörös Hadsereg katonáit ismert orosz színészek alakítják.⁶⁹ A filmet nézve az a benyomásunk támadhat, hogy meglehetősen oroszpartii interpretációt látunk.⁷⁰ Bár tudjuk, hogy ez

⁶³ A témában Pető Andrea készített tanulmányt (Pető 2015b), melyet a kézirat készítésekor nem ismertem.

⁶⁴ Vekszler–Völcsek.

⁶⁵ Sztaniszlavovics 2015.

⁶⁶ Tatyjana Tolsztaja.

⁶⁷ <https://www.facebook.com/karl.volokh/posts/696188290509418> 2015. november 24.

⁶⁸ Példának okáért Alekszejevics (Vasziljeva 2015) és Gelfand (Ash 2015) művére.

⁶⁹ Először a filmet tekintetem meg, csak utána olvastam el a naplót.

⁷⁰ A film ennek ellenére gyakorlatilag be van tiltva Oroszországban, hivatalos, állami forrásokon keresztül hozzáférhetetlen, a tíz államellenesnek minősített film toplistáján a második helyen szerepel.

egy bonyolultabb kérdés kiterjedt társadalmi diskurzussal, mégis meg kell jegyeznünk általánosságban, hogy a második világháború mindmáig kényes téma Németországban. Ez magyarázza, hogy a naplónak miért épp ezt az egyik lehetséges, az oroszok számára elfogadható olvasatát filmesítették meg. A film ugyanis azt az orosz narratívát jeleníti meg, amely szerint a felszabadított területen élő nők maguk keresték az orosz katonák (intim) társaságát, magukat ajánlva fel. Erre az Oroszország-szerter elterjedt narratívára már Pető Andrea is utal az 1999-ben megjelent összefoglaló tanulmányában, amennyiben az osztrák főváros antifasiszta, internacionalista, marxista, kommunista, egyszerűen vörös szimpatizáns hölgyei tehetek így.⁷¹ Valóban találni erre példákat, de ezek egyrészt egyedülálló, kirívó eseteknek tekinthetők, másrészt meg kell jegyeznünk, hogy ez nem ad magyarázatot a szovjet katonák tömeges erőszakosságára. Erre Gorelik is utal, aláhúzva, hogy az osztrák szórványtelepülések farmgazdaságai,⁷² az egymástól több kilométerre lévő házakkal, nagyon is alkalmasak voltak az erőszakoskodásra,⁷³ hiszen így sem tanú, sem segítség nem zavarhatta a féktelen garázdálkodást. Másrészt az is felkavaró a filmben, ahogy lépésről lépésre egy felfelé ívelő prostituáltkarrier rajzolódik ki a szemünk előtt.⁷⁴ Ez annak az asszociációját keltheti, ahogyan az üzleti élet szerveződik Oroszországban. Ehhez a társadalomszerveződéshez a mintát az alvilág, az orosz maffia⁷⁵ szolgáltatja, ahol mindenkinek kell lennie egy „fedőjének”,⁷⁶ aki abszolút védelmet nyújt az alárendelődőknek, aminek fejében azok áldozatos és feltétlen lojalitással tartoznak.⁷⁷

A könyvben mindkét filmbeli megállapítás⁷⁸ megerősítésre talált, annak ellenére, hogy a főhősnő könyvbeli szenvedéstörténete, dilemmái nem kapnak kellő hangsúlyt a filmben. Továbbá nagyon megkapó s elszomorító az a szál, amely Polcz Alaine csákvári apokalipszisében is megfigyelhető,⁷⁹ tudniillik, hogy az általános éhezés és ellátási nehézségek közepette a nők az orosz tisztek társaságát voltak kénytelenek keresni, mert ez volt a siker – és a folyamatos élelmiszer-ellátás – biztosítóka nemcsak önmaguk, de közvetlen környezetük számára is⁸⁰ mindaddig, amíg a tiszt rá nem unt pártfogoltjára, vagy át nem

⁷¹ Pető 1999.

⁷² A magyar tanyarendszer megfelelője.

⁷³ Gorelik.

⁷⁴ *Anonyma* (film) 2008. Erről az intézményről lásd még Ungváry 2005, 294.

⁷⁵ És még talán történeti vonatkozásban a cári hűbérrendszer.

⁷⁶ *Krishna* a vonatkozó orosz terminus.

⁷⁷ A prostitúció jelenségét védelemért már Pető Andrea is tárgyalta (Pető 1999).

⁷⁸ A két megállapítás erőteljesen összefügg egymással. Az egyik, hogy a német nők önként ajánlják fel magukat az oroszoknak; a másik, hogy egy kvázi prostituáltkarrier formájában keresnek maguknak egyre magasabb és magasabb rangú és autoritással rendelkező orosz tisztet, hogy megvédje őket a többi orosz katonára erőszakoskodásától.

⁷⁹ A hősnő egy esetben egy fél disznóért volt készséges egy orosz tiszttel, aki az eset után nem adta oda az ígért húst, de ezt nem bánta Polcz Alaine, mert így nem kellett magát prostituálnak tekintenie (Polcz 2013, 136–137). Nemcsak élelem, hanem a mindennapi élet más praktikus eleme, például egy alvóalkalmatosság is a boldogság és a túlélés forrása lehetett, mint ahogy egy másik sikerrel járó tranzakció eredményeként Polcz Alaine egy matracot cipelhetett „haza” eufóriában (Polcz 2013, 120).

⁸⁰ A prostitúció jelenségét élelemért Pető Andrea és Ungváry Krisztián is említették már műveikben (Pető 1999; Ungváry 2005).

helyezték őt máshova. Tehát az orosz tisztok karrierje kényszerítő erővel hatott a berlini nők döntéseire, választásaira. Ez leginkább abban a jelenetben kristályosodik ki, amikor egy vidéki nő Berlinben ételt és szállást kér ismerőseitől, akik elmagyarázzák, hogy életet itt nem ad senki a másoknak, hiszen mindenkinek meg kell dolgoznia érte, így talán az lesz a legjobb, ha ő is orosz pártfogó után néz.⁸¹ Amikor Berlinben is rendeződni látszottak a viszonyok, és az élet is beindult, egyre nehezebb volt már új pártfogót találni, és a régiak is elmaradtak.⁸² Ekkor a nők inkább a Vörös Hadsereg munkabrigádjaiban dolgoztak, amelyekben kárpótlás fejében a szovjeteket kellett ellátniuk. Ez a momentum megint megvilágító erejű, hiszen a német nőknek azokat a munkákat kellett napszámban elvégezniük, amelyeket addig a Vörös Hadsereg kötelékében tevékenykedő orosz nők végeztek el (mostak, főztek, mosogattak stb. a férfiakra).⁸³ Itt egy pillanatra létrejön egy szinkronizáció, amennyiben nem győztesekről vagy vesztesekről, hanem nőkről és férfiakról beszélhetünk. Ennek értelmezéséhez Alekszejevics könyve ad adalékokat. A Vörös Hadseregben szolgáló nőknek a második világháború folyamán nemcsak a férfiak normál életben ellátott feladatait (mezőgazdasági munkát végezni, gyárban dolgozni, traktort vezetni stb.)⁸⁴ kellett ellátniuk, amíg a férfiak a fronton harcoltak, hanem a férfiak tömegét is ki kellett szolgálniuk olyan dolgokban, melyeket békeidőben csak a családon belül tettek. Számunkra az a fontos itt, hogy kiderült, az orosz és a német (és más idegen, köztük a magyar) nők társadalmon belüli helye összeegyeztethető, mely megállapításnak nagy jelentősége lesz még később a *frontovaja baba* (fronton harcoló nő) – PPZS (esetleges feleség a front során) jelenség megvilágításakor.

Női mítosz Svetlana Alekszejevicsnél

A belorusz és ukrán nagyszülőktől származó Alekszejevics családtörténetének több szála kötődik a második világháborúhoz. Anyai nagyapja magyar földön, ismeretlen helyen halt meg. Kiskorától meghatározó volt életében a világháború narratívája. A hetvenes évek közepén kezdett el interjúkat felvenni a második világháborúban, a Vörös Hadsereg kötelékében harcolt nőkkel. Az évek során majd ezer interjú gyűlt össze. Nemcsak a konkrét tényanyag érdekelte Alekszejevicset, hanem az a kommunikációs helyzet is, ahogy az asszonyok eljutottak oda, hogy beszélni kezdenek életük e nehéz szakaszáról. És bár a kézirat a hetvenes évek végén már készen állt a publikálásra, a Szovjetunióban működő egyetlen kiadó sem vállalkozott a kiadásra. A kézirat nagy sikerű, hétrészes dokumentumfilm alapja lett.⁸⁵ A kiválasztott interjúalanyoktól újra felvették (immár filmre) a történeteket, amelyeket eredeti háborús filmrészletekkel illusztráltak. A könyvet végül csak a gorbacsovi avantgárd peresztrojka⁸⁶

⁸¹ Anonyma 2006, 171.

⁸² Anonyma 2006, 229.

⁸³ Anonyma 2006, 253, 258, 272.

⁸⁴ Alekszejevics 2015, 218, 224, 238, 243.

⁸⁵ Alekszejevics 1981.

⁸⁶ Az 1985-ben kezdődő periódusra vonatkozó orosz (nyelvű) politikai terminus.

beköszöntével adták ki, 1985-ben, Minszkben. Idővel kétmillió példány kelt el a kötetből, igazi szovjet bestseller lett belőle. Újabb és újabb interjúalanyok jelentkeztek Alekszejevicsnél, és néhányan a régiek közül is bátrabban vállalkoztak már egyes részletek megvilágítására. Közben a Szovjetunió is szétesett. Végül a 2000-es évek elején jutott arra a döntésre az író, hogy újraserkeszti művét, s újabb részletekkel bővíti ki az eredeti szöveg tematikáját, továbbá az első kiadás cenzúrázott részeit is közreadja a cenzorral folytatott beszélgetésekkel kiegészítve. Nemcsak külső cenzúra gátolta meg bizonyos részek kiadását, az író önmagát is cenzúrázta, amire szintén külön fejezetben reflektál.

Az eredeti kiadás tulajdonképpen a második világháború férfimitoszának megfelelő női változat. Már ebben érződnek a férfimitosz keretei, hogy mi lehet e kereteken túl, hogy van egy másféle tudás is, amelyről nem szabad beszélni, nem szabad kiadni, hogy ne lehessen beszélni róla. Továbbá talán az sem véletlen, hogy a könyvben szereplő interjúalanyok sorsa megegyezik az eredeti kézirat sorsával, történetesen, hogy ugyanabban a politikai atmoszférában egyik sem érvényesülhetett.⁸⁷

A cenzúrázott részek között azokat találjuk, amelyek veszélyeztethették volna a háború férfimitoszának csorbíthatatlanságát. Idetartozik az a leírás, amikor az egyik faluban tiszta női ruhát kapott az egyik hősnő, és elindult a havi baja. Hányszor történt ez meg lehetetlennél lehetetlenebb helyzetben a háború folyamán.⁸⁸ Az sem került be az írások közé, amikor az egyik sebesült elmondta, hogy már nagyon régen nem látta a feleségét, és arra kérte a nővért, hogy húzza szét köpenyét, és mutassa meg a mellét. Aznap éjjel meghalt. A nővér nagyon bánta, hogy nem csókolta meg.⁸⁹ Az egyik hősnő éjjel, egy csata után, egy sebesültet vonzolt ki a partra, és csak ott vette észre, hogy egy nagy halat „mentett meg”. Nagyon szégyellte, hogy nem egy ember megmentésére fordította az erejét.⁹⁰ Máskor, személyes bosszútól vezérelve, foglyokat ölnek meg.⁹¹ Nem került be a kötet eredeti anyagába az a rész sem, amely leírja, hogyan változott meg az állatok megszokott normális viselkedése a háború hatására.⁹² Erre a sorsra jutott az a férfibeszéd is, mely arról ad számot, hogy orosz katonák hogyan erőszakolnak meg tömegesen védtelen nőket, és mennyire szégyellik tettüket a fronton tevékenykedő egészségügyi nővérek előtt.⁹³ Volt egy rövid beszámoló, mely a börtönvilág meggondolásait vetette fel, amennyiben a menekülő csoportok mindig vittek magukkal egy fiataalt is, akit, ha nem volt élelmük, megöltek és megettek.⁹⁴ Találunk egy, a Závada utóbbi regényének non-kommunikatív részére⁹⁵ rímelő részt is, melyben a nővér nem tudja elképzelni, mit fog kezdeni a bátyjával, miután tanúja volt annak, hogy bátyja részt vett a helyi emberek megkínzásában és megölésé-

⁸⁷ *Sudba* a vonatkozó orosz terminus.

⁸⁸ Alekszejevics 2015, 25–26.

⁸⁹ Alekszejevics 2015, 26.

⁹⁰ Alekszejevics 2015, 27.

⁹¹ Alekszejevics 2015, 28.

⁹² Delfinekről, patkányokról és lovakról számolnak be ezek a megfigyelések. Alekszejevics 2015, 29.

⁹³ Alekszejevics 2015, 30.

⁹⁴ Alekszejevics 2015, 30.

⁹⁵ Závada 2014, 548–550.

ben.⁹⁶ Továbbá az sem találatott publikusnak, amikor egy anya megöli a gyerekeit, mert nincs mivel etetnie őket.⁹⁷

A cenzúrázott részek hatására az alábbi szüzséket az író már maga cenzúrázta. Idetartozik az a történet, amikor egy kislány arra kéri a bevonuló orosz katonákat, hogy öljék meg az anyját, mert németet szeretett.⁹⁸ Azt a részt is kihúzta könyve első kiadásából, hogy azért nem kedvelték a német közegeben nevelődött gyerekeket, mert azok a német példákkal szocializáltak társaikat.⁹⁹ Az se került be a törzsszövegbe, amikor egy nagymama kilométereken keresztül üldözte a partizánokat, akik elhajtották egyetlen tehénkéjét, és azt kiabálta nekik, hogy tejezske nélkül nem tudnak megmaradni.¹⁰⁰ Egy másik nő arról számolt be, hogy a németek első dolga az volt, hogy feloszlatták a kolhozokat, és szétosztották a földeket.¹⁰¹ Az a történet is kimaradt, amely elmondja, hogy a leányát, miután hazatért a frontról, arra kéri az anyja, hogy hagyja el közös otthonukat, mert hűgait senki sem fogja így feleségül venni, ha megtudják, hogy nővérük megjárta a frontot.¹⁰² Az a rész sem került be a kötetbe, amikor szovjet katonákat végeznek ki, mert orosz embereket raboltak ki, és orosz lányokat erőszakoltak meg.¹⁰³

Jelen tanulmány témája szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hogy a nemi erőszakról beszámoló orosz híradás is a cenzúrázott és öncenzúrázott részek között szerepel. A többi kimaradt esetet úgy kezelhetjük, mint egy lehetséges kontextust a nemi erőszak esetének értelmezéséhez. Olyan témáknak a köréről kapunk képet, melyek a nemi erőszakhoz hasonlóan nem voltak publikusan felvállalhatók a szovjet-orosz társadalomban. Továbbá ezek a részek, ha egységesen kezeljük őket, bevezetnek egy másik, női mítoszba a második világháborúról. E részek, Alekszejevics 2015-ös önreflexiójával, rámutatnak az adott kor orosz társadalmának szerveződésére, arra, hogy milyen a nők sorsa a gyakorlatban, hol kapnak teret a szovjet, posztsovjét társadalomban.¹⁰⁴

Alekszejevics könyvével azt sugallja, hogy nemcsak a férfiaknak van mítoszuk a háborúval kapcsolatban, hanem a nőknek is van sajátjuk. Alekszejevics könyvével kapcsolatban az volt az előzetes prekonceptióm, hogy a nők történeteinek keresztül mélyebb betekintéshez lehet jutni általában a második világháborúról, olyan területekről lehet leírást kapni, melyeket a férfiak elbeszélései legfeljebb felületesen érintenek. Ez a kritika csak Alekszejevics fejezetindító bevezetőinek generalizáló törekvéseit érinti, amennyiben a férfitársadalom-

⁹⁶ A nővér örült, hogy a bátyja meghalt, és így megoldódott a probléma. Alekszejevics 2015, 30–31.

⁹⁷ Majd felakasztja magát. Alekszejevics 2015, 31.

⁹⁸ Alekszejevics 2015, 31.

⁹⁹ Alekszejevics 2015, 32.

¹⁰⁰ Alekszejevics 2015, 32–33.

¹⁰¹ Alekszejevics 2015, 33.

¹⁰² Alekszejevics 2015, 33.

¹⁰³ Alekszejevics 2015, 33.

¹⁰⁴ A második világháború témája ma is meghatározó írói filozófiája kifejtésekor, még akkor is, ha a témával a továbbiakban nem kíván foglalkozni, mert egy másik, új témához (szerelem) keres most hangnemet, mely nem összeegyeztethető a második világháború témájával. Első műve is emocionális hangvételű volt, ugyanis a történelem (a második világháború történelme), számára az érzelmek történetét (a kisemberek a második világháborúban megélt érzelmeinek történetét) jelentette.

mal állítja szembe a nőit. Ezzel tulajdonképpen semmi újat nem kínál, egy oppozíciós ideológiát éltet, épít. Alekszejevics könyvének olvasásakor nem áll össze a kép egy egységes női mítosszá, a narratív szövegekből sokkal inkább a női társadalom sokszínűségéről kapunk benyomást. Ahogy férfi-, úgy női igazság sincsen, csak sokféle kis történet létezik a háborúról.

A Vörös Hadsereg nem orosz belső perspektívája Vlagyimir Gelfandnál

Azzal az előzetes várakozással ültem Vlagyimir Gelfand 1941–1946 között írt naplójának tanulmányozásához, hogy nemcsak női történetekből nyerhetünk másféle¹⁰⁵ képet a háborúról, amelyhez Alekszejevics könyve szolgáltatott kimerítő példatárat, hanem azt sem lehet teljesen kizárni, hogy létezik más, nem az orosz férfimítosz uralta férfikép is a háborúról, jelen esetben egy zsidó származású fiatalember naplójából.¹⁰⁶ Előzetes várakozásomat az is alátámasztani látszott, hogy 2004 óta egyetlen orosz kiadó sem vállalta a kötet kiadását, miközben Németországban és Svédországban kiadásra kerülhettek a napló válogatott fejezetei.¹⁰⁷ A művet méltató orosz nyelvű tanulmány¹⁰⁸ két elemet talált érdemesnek kiemelni: azt, hogy a szerző hitelesen dokumentálta a Vörös Hadseregben uralkodó mindennapos antiszemita gyakorlatot és a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakot. Az előzetes várakozásom az volt a művel kapcsolatban, hogy egy antiszemita hangulat jellemezte Vörös Hadseregben egy zsidó származású férfi vajon mit csinált, hogyan vett részt, és hogyan került el olyan kollektív eseményeket, mint az idegen nők megerőszakolása.

A könyv valóban reprezentatív gyűjteménye az orosz tisztek és katonák antiszemita megnyilvánulásainak.¹⁰⁹ Például amikor a németek nyílt, orosz nyelvű zsidóellenes propagandát folytattak az orosz területeken,¹¹⁰ azt hangoztatva, hogy a németek és az oroszok közös ellenségei a zsidók, a Vörös Hadsereg katonái gyakorlatilag nem határolták el magukat attól.¹¹¹ Gelfandot arról is informálták, hogy a zsidókat nemcsak az oroszok és a németek, hanem a lengyelek sem szeretik.¹¹²

¹⁰⁵ Az orosz férfiakétól eltérő.

¹⁰⁶ Még egy zsidó származású tiszt naplóját lehet fellelni a világhálón. Kobyljanszkij naplója is átfogja az egész háborút. Külön fejezetben foglalkozik az egységénél előforduló nőkkel. Ezt a részt PPZS-vonatkozásban taglalom.

¹⁰⁷ 2015 októberében jelent meg először könyv alakban oroszul a napló.

¹⁰⁸ Ash 2015.

¹⁰⁹ Az internetes változat tartalmazza az eredeti durva kifejezéseket, a könyv kiadása során finomítottak ezen (Gelfand 2015, 161/Gelfand 78; Gelfand 2015, 175/Gelfand 85); lásd még e tekintetben Gelfand 2015, 172, 727.

¹¹⁰ Gelfand 2015, 70, 187.

¹¹¹ Gelfand 2015, 161/Gelfand, 78. Lásd még Ungváry 2015, 86, 106.

¹¹² Gelfand 2015, 360.

Nemi erőszak Vlagyimir Gelfandnál

Gelfand szerint a németekre nem volt jellemző a nemi erőszak elkövetése az orosz területek okkupációja során. A németek a helyi zsidó lakosság kiirtását tekintették fő feladatuknak mindenhol,¹¹³ míg a kommunisták közül csak az agitátorokat likvidálták.¹¹⁴ Továbbá német katonáért álltak bosszút, minden megölt német katonáért kivégeztek egy éppen arra járó helyi lakost, tekintet nélkül arra, hogy kicsoda.¹¹⁵ Az oroszok esetében sem tekinthetünk el az elsődlegesen a helyi orosz lakosság kárára elkövetett nemi erőszaktól,¹¹⁶ még akkor sem, ha ez nem volt különösebben jellemző a háború első szakaszára. Sztálingrád után a kép valamelyest megváltozott. Fellelégezhetek egy kicsit az orosz emberek, nemcsak a katonák, hanem a nők is. De erőszakról az oroszok részéről még közvetlenül Sztálingrád után sem beszélhetünk. A legnagyobb ellenséget a németek mellett az átállt oroszok és a románok jelentették.¹¹⁷ Az akasztásoknak az oka a rablás és a gyilkosság mellett a nemi erőszak volt.¹¹⁸ Sztálingrád után közvetlenül az orosz katonák mindennapjait a szállás- és élelemkeresés jellemezte,¹¹⁹ a gyengébb nem iránti közeledést ekkor még nem lehet megfigyelni.

Sztálingrád jelentette a fordulópontot, amikor az oroszok elkezdtek hinni a győzelemben.¹²⁰ Euforikus hangulat vált uralkodóvá.¹²¹ Különösen a lengyel¹²² és legfőképpen a német¹²³ területek megszállása utáni mindennapokról szóló leírásokban gyakorivá vált a nők készségességének tesztelése. Tömeges erőszakot közvetlenül nem ír le Gelfand, csak mások saját történeteit közvetíti.¹²⁴ Részletes leírást ad a tisztek és a közlegények világának átjárhatatlanságáról, a két kaszt között fennálló hierarchiáról.¹²⁵ Saját példáján is bemutatja a katonák alkoholfogyasztásának folyamatát és ennek következményeit (különösen érdekes témánk szempontjából az alkoholfogyasztás és a nők utáni kajtatás folyamatának összefonódása).¹²⁶ Másrészt bemutatja, hogy a férfi nemi betegségek és ezek gyógyítása a férfiaság jelei voltak a háború folyamán.¹²⁷ Azt vehetjük észre, hogy Gelfand lépésről lépésre része lesz a Vörös Hadsereget jellemző általános fertőnek. Saját, nők iránt megnyil-

¹¹³ Gelfand 2015, 280.

¹¹⁴ Gelfand 2015, 142. Lásd még Ungváry 2015, 82.

¹¹⁵ Gelfand 2015, 140.

¹¹⁶ Gelfand 2015, 80, 84, 97, 262.

¹¹⁷ Gelfand 2015, 658–659. Lásd még Ungváry 2015, 100.

¹¹⁸ Gelfand 2015, 287–288.

¹¹⁹ Gelfand 2015, 280.

¹²⁰ Gelfand 2015, 131–132, 311, 465; a *pobeda* (orosz) terminust ebben a kontextusban V. M. Molotov használta a második világháború során 1941. június 22-én elsőként. Gelfand 2015, 582.

¹²¹ Gelfand 2015, 467.

¹²² Gelfand 2015, 328, 329, 353, 357, 360.

¹²³ Gelfand 2015, 416, 418, 429.

¹²⁴ Gelfand 2015, 413–414.

¹²⁵ Gelfand 2015, 499, 536–537.

¹²⁶ Gelfand 2015, 492, 493.

¹²⁷ Nemi betegségek: Pető 1999; Gelfand 2015, 545/Gelfand 323 (Gelfand 2015-ből kihagyva); Gelfand 2015, 554; a tripper a háború betegsége: Gelfand 2015, 555.

vánuló közeledését sohasem találja erőszakosnak.¹²⁸ Szétválasztja a testiséget és a szerelmet, úgy tűnik, nem csapja be önmagát, és a szerelem láthatóan csak a háború után hazatérve teljesebben be nála. Beszámolóiban a nemi erőszak elkövetésének lehetősége esetében nem mutatkozik kollektív akció formájában, hanem megmarad individuális próbálkozások sorozatának.

Magyar forrásművek

Tanulmányom két magyar szerzőre is támaszkodik. Polcz Alaine könyve, az *Asszony a fronton*¹²⁹ az egyik első, de lehet, hogy a legelső oroszul megjelent publikáció, mely beszámol a Vörös Hadsereg katonáinak erőszakoskodásáról, s amelyet ma bárki ingyen letölthet oroszul a háborús irodalom archívumának website-járól.¹³⁰ Egy liberálisnak mondható megközelítés az élethez és a halálhoz teret hagy arra, hogy általános emberi értékekről és hiányosságokról beszélhessünk, melyek valós menekülési utat jelentenek, amikor a szovjet katonák kollektív bűnössége merül fel a vád lehetőségeként.

Polcz Alaine könyve a humánus és a gonoszság határtalanságának tanulmányozása mellett arra is lehetőséget ad, hogy egy, a terepmunka során kirajzolódó helyi tudásállományba kapjunk bevezetést. Polcz Alaine regényén keresztül be lehet lépni a térségben ma élő öregek gyerekkorára vonatkozó történetek topográfiai hely-idő síkjába, melyet én jobb híján „infrastruktúrájának” nevezek,¹³¹ melynek az az alapja, hogy az ő történetének keretét adó és az általam vizsgált két település ugyanazon dél-vértési információs és kommunikációs rendszernek a része.¹³² Amikor Polcz Alaine saját individuális szenvedéstörténetét tárgyalja időrendben, időről időre öntudatlanul is belép azokba a terekbe, amelyeket a helyi öregek történetei is érintenek. Természetesen a ma élő helyi öregek elbeszélései nem szólnak Polcz Alaine-ről, miként Polcz Alaine emlékezései sem szólnak a ma élő öregekről mint gyerekekről, ellenben, miként Polcz Alaine, úgy egyes öregek is személyes tanúi lehetnek ugyanazon eseményeknek, járhattak ugyanazon helyeken, találkozhattak ugyanazon emberekkel. Ez egy szekvenciasorozat, amikor a cselekmény az egyéni individuális sors története és a helyi infrastruktúra egymásutánjaiból áll össze. Polcz Alaine individuális beszámolójának cselekményszövege során időről időre öntudatlanul belép a délvértési „nagy öregek” elbeszéléseinek infrastrukturális mezejébe, majd kilépve onnan, visszatér

¹²⁸ Dubina 2015, 445; Gelfand 2015.

¹²⁹ A könyvet 1991-ben adták ki magyarul először. Az általam használt kiadás 2013-ban jelent meg Pécssett a Jelenkor Kiadó gondozásában. Oroszul először a Pont Kiadónál jelent meg 1999-ben (Ален Польш; *Женщина на фронте*), de 2004-től szabadon hozzáférhető az interneten egy új fordítás is oroszul (*Женщина и война*): <http://magazines.russ.ru/neva/2004/2/po9.html> 2014. november 24.

¹³⁰ Polcz 2004.

¹³¹ Itt kell utalnom Pierre Nora történeti iskolájára, és ennek az iskolának az emlékhely-konceptiójára (Nora 2010, különös tekintettel K. Horváth Zsolt kötethez írt utószavában).

¹³² A két szomszédos település egymástól tíz kilométerre található. Mindkettő uradalmi központ volt a második világháború végéig.

saját individuális történetészési vonalába. Tehát megítélésem szerint egy pszichológiai olvasatból egy régió történetének olvasatába, és vice versa lesz így átjárásunk.

Emellett a könyv harmadik erénye, hogy Polcz Alaine a megerőszkolás központi témáján (traumáján) keresztül megfigyeli az orosz embert, képes leírni az orosz társadalomszerveződés általa megtapasztalt mintáit (hierarchia vs. egyenlőség kérdése, igénytelenség, a látszólagos rendetlenségből [káoszból] hogyan tudnak egy pillanat alatt katonai rendet produkálni, a németekkel szemben az oroszoknál mindig van esély a megmenekülésre).¹³³ Hasonló társadalomleírási kísérletekre vállalkozik az *Egy nő Berlinben* szerzője is.¹³⁴

A második számba jövő magyar nyelvű mű Závada Pál 2014-ben megjelent regénye. A *Természetes fényben*¹³⁵ igazi naplórészleteket gyúr össze a szerző egy teljes családi mitológiává. Itt találni egy rövid, két és fél oldalas részt, melyben a frontról hazaérkező báty és a védelem nélkül otthon maradt nővér találkozik, de nem tud egymással semmit sem kezdeni. A verbális párbeszéd mindkét részről blokkolt.

Állami ideológia, személyes motivációk

Ideológia¹³⁶

A háború előtti szovjet társadalomban az ideológia felülírta a valóságot, gondoljunk csak a sztálini represszióra, a beszolgáltatási rendszer abszurditására. A második világháború kitörésével viszont hirtelen sok valóságtartalom került felszínre, sok valós feladatot kellett erőn felül megoldani. Paradox módon az embereket több tekintetben¹³⁷ örömmel töltötték el ezek a változások.

A világháború előtt nem lehetett teljesen elszigetelt Szovjetunióról beszélni. Például többféle idegen, köztük német eredetű tárgyát használtak az emberek a mindennapi életükben.¹³⁸ A német kultúra erőteljes jelenlétére utal az is, hogy még a világháború során is a német volt az idegen nyelv, melyet az iskolában és az egyetemeken tanítottak.¹³⁹ Gelfand interpretálásában a világháború nem volt más, mint első osztályú európai termékek Oroszországba való áramlása. Az elfoglalt európai országok ezekkel segítették a német

¹³³ Polcz 2013, 130.

¹³⁴ Anonyma 2006, 84.

¹³⁵ A kötet 2014-ben jelent meg a Magvető Kiadónál.

¹³⁶ A témát Pető Andrea vezette be a magyar társadalomtudományos gondolkodásba (Pető 1999) és már Ungváry Krisztián is tárgyalta (Ungváry 2005).

¹³⁷ A Gulagról besorozták a hadra fogható állományt, a represszió félbeszakadt, és a kolhozokról is leszakadt a bürokratikus papírmunka nehézsége, a vallásüldözés is abbamaradt, sőt a háború idejére engedélyezték a szabad vallásgyakorlást, hogy csak a legszembetűnőbb változásokat említsük.

¹³⁸ Például amerikai bakancsot (Alekszejevics 2015, 83), német viaszmeccset (Gelfand 2015, 211).

¹³⁹ Gelfand 2015, 59; Alekszejevics 2015, 325.

hadsereget.¹⁴⁰ A sztálingrádi ütközet után az orosz katonák európai ruhákkal, eszközökkel javították fel egyéni készleteiket (német lóden, derékalj, író toll, román naplófüzet stb.).¹⁴¹

A délvértesiek között voltak olyanok is, akik személyes tapasztalatokkal rendelkeztek az oroszokról. Három egykori első világháborús oroszországi hadifogoly élt a faluban, akik jól tudtak oroszul. Az oroszok bejövetelekor fontos szerepet kapott a nyelvtudásuk. Egyikük, aki kommunista volt, készségesen elirányította őket.¹⁴² De nemcsak a parasztok, hanem az arisztokraták között is lehetett baloldali eszmékkel szimpatizálókat találni.¹⁴³

A háború elején csak az orosz állami ideológia működését lehetett megfigyelni. Ebben az időszakban még nem volt minden családnak saját (személyes) áldozata, akiért bosszút lehetett fogadni.¹⁴⁴ Az állami ideológiának inkább csak a központi, belső területeken élőkre volt hatása, szemben azokkal, akik közvetlen kapcsolatban álltak a fronttal, vagy a megszállt területeken éltek. Nekik már kezdetektől voltak személyes tapasztalataik az ellenségről. Utóbbiak, akikről Gelfand is megemlékezik a naplójában, nem feltétlenül csak negatív képet őriztek az ellenség ténykedéséről.¹⁴⁵ Másrészt az orosz katonai erők megjelenése gyakran nagyobb pánikot keltett a helyi lakosság körében, mint a németeké.¹⁴⁶ Az ideológiának plakátok, újságcikkek és indulók, lelkesítő dalok voltak a közvetítő formái,¹⁴⁷ ezek segítettek, hogy a tartalom rögzülhessen, és lecsapódhasson az egyénekben vizuálisan és rigmusok formájában is. Gelfand érzékenyen reagált a német ideológiára, amennyiben az oroszok által visszafoglalt területekre ledobott orosz nyelvű agitáció a közös ellenség, a zsidóság felszámolására buzdított.¹⁴⁸ Az oroszellenes magyar ideológia a Délvértesben az oroszokat az ázsiai barbarizmus megtestesítőjeként festette le.¹⁴⁹

A magyarokról ritkán szólnak ezek az írások, bár az mindig érdekes, vajon mit tudtak a Vörös Hadsereg katonái Magyarországról, milyen indítatással (sajátos ideológiával) léptek az ország területére. Két ideológiai jellegű vonatkozást találunk e tekintetben. Az első alapján megtudjuk, hogy az orosz tisztek tudatában voltak, hogy a magyarok nem álltak át orosz oldalra, amit annak tulajdonítottak, hogy a német megszállás után nem lehettek urai

¹⁴⁰ Gelfand 2015, 43.

¹⁴¹ Gelfand 2015, 211, 217, 218.

¹⁴² Amikor az oroszokat 1945. január 4-én visszaszorították, a „helyi nemzeti tanács” törbe csalta és brutális módon megölte, testét kiakasztotta a faluba vezető út mellé, egy táblát akasztottak a nyakába azzal a felirattal, hogy minden áruló így végzi.

¹⁴³ A móri Szécsen Pál gróf és felesége, Esterházy Alice németellenességükről és baloldali ellenálló szimpatizáns eszméikről voltak híresek. Alig győzték kivárni az oroszok bejövetelét, akik félreértették lelkesültségüket, és az első móriak között őket is kivégezték (Merán 2002, 17; Polgár 2007, 15).

¹⁴⁴ A bosszú kategóriáját az orosz katonák erőszakoskodásának vonatkozásában már Pető Andrea is használta (Pető 1999).

¹⁴⁵ Gelfand 2015, 140.

¹⁴⁶ Gelfand 2015, 80, 85, 98.

¹⁴⁷ Gelfand 2015, 105.

¹⁴⁸ Gelfand 2015, 70.

¹⁴⁹ Pető 1999; Mózessy 2002; Mózessy 2004; Dubina 2015, 444; Alekszejevics 2015, 317.

a saját helyzetüknek.¹⁵⁰ A másik utalás a nemi erőszak kérdését veti fel Magyarországon. Ugyan könnyen lehet találni az oroszok által elkövetett nemi erőszakra példát a „baráti” és átállt országokban is, de a Vörös Hadsereg katonái magyar területre érve először léptek olyan területre, amely aktuálisan, jogilag is ellenséges ország földje volt, ami magyarázatot ad a nemi erőszak mértékére, bár az korántsem öltött olyan méreteket, mint amekkora a német területeken tapasztalható volt.¹⁵¹

Még egy ideológiai kategória merült fel, melyet jobb híján vegyes (német–orosz) ideológiának neveztem el. A rendelkezésre álló példák újraelemzése után az látszott, hogy tulajdonképpen paradox helyzetről beszélhetünk. Egyrészt a háború alatti sztálini ideológia (győzelem)¹⁵² keveredik a háború előtti¹⁵³ és utáni sztálini ideológiával egyes egyének sorsában; a háború előtti represszió áldozatainak és a német fogságot túlélt tiszteknek a háború után ismét a Gulag lett a sorsuk egészen Sztálin haláláig.¹⁵⁴ A másik példát az adja, amikor egy orosz tiszt egy német nőbe szeretett, és kifejezte abbéli szándékát, hogy feleségül akarja venni.¹⁵⁵ És végül azt is itt kell megemlítenünk, hogy a háború kezdeti szakaszában az oroszok tisztelték a német katonákat és a német hadsereget magas fokú diszciplinaritásukért és szervezettségükért,¹⁵⁶ azért, hogy professzionális a hadseregük.

Az állami ideológiák eleinte fegyveres ellenállásra, harcra, a haza, a szülőföld megvédésére buzdítottak. A szülőföld, a *Rogyina* összetett fogalom, nagy érzelmekkel telítve, egész filozófiát magában foglalva, erős szimbolikus tartalommal feltöltve, mely ideológiai síkon is mozgósítható volt.¹⁵⁷ Például nem volt joga egy német katonának arccal az orosz föld felé meghalni, hiszen idegenként hódító szándék vezérelte orosz földre.¹⁵⁸ Egy orosz embernek az orosz anyja adott jogot a földdel érintkeznie, hogy magába fogadhassa.¹⁵⁹ Sztálingrád után a *Rogyina* központi helyét a győzelem váltotta fel, ennek lett nagyon erős retorikája.¹⁶⁰ Ez azért lett veszélyes a mindenkori helyi lakosságra, mert nem ismert ellentmondást és mértéket, mindent meg lehetett és kellett tenni a győzelem érdekében.

Az ideológiai elemek és a személyes motivációk keveredtek, melyek együtt, különösen az ellenség területére lépve euforikus hangulatot eredményeztek. Egyetlen cél lebegett az orosz katonák előtt: a győzelem, eljutni Berlinbe,¹⁶¹ az ellenséget, az ellenség embereit

¹⁵⁰ Gelfand 2015, 331.

¹⁵¹ Gorelik. Magyarország az átállt országok és Németország között szerepel e tekintetben. A számadatok mértékéről Pető Andrea 1999-es és 2015-ös tanulmányai adnak tájékoztató támpontokat.

¹⁵² Alekszejevics 2015, 123, 229, 267, 285; Gelfand 2015, 464, 595.

¹⁵³ Alekszejevics 2015, 54–55.

¹⁵⁴ Alekszejevics 2015, 139, 313–314.

¹⁵⁵ Alekszejevics 2015, 318.

¹⁵⁶ Gelfand 2015, 90, 101–102, 605; Alekszejevics 2015, 195.

¹⁵⁷ Dubina 2015, 443; Alekszejevics 2015, 65, 74, 180, 303.

¹⁵⁸ Gelfand 2015, 193.

¹⁵⁹ Alekszejevics 2015, 74, 180.

¹⁶⁰ Alekszejevics 2015, 123, 229, 267, 285; Gelfand 2015, 464.

¹⁶¹ Gelfand 2015, 90.

a saját hazájukban szenvedni látni, megalázni.¹⁶² Érthetően sokkolta és felbőszítette őket, amikor esetenként, ezzel szemben, a normális élet jeleit látták német földön,¹⁶³ például a nők kávézgatnak egy udvaron felállított asztal körül, miközben ők vért izzadva menetelnek előre,¹⁶⁴ vagy amikor egész közösségek, öregek, nők és gyerekek mérgezték meg magukat az oroszoktól való félelmükben.¹⁶⁵ Szervenlani látni akarták az ellenséget¹⁶⁶ – és nem volt kit szenvedni látni. Ezekben az ellenpéldákban eredeti motívációk bukkannak felszínre: „de akkor mi értelme volt az egésznek?!”¹⁶⁷

Az állami ideológia személyes motívációkkal keveredett. Míg az utálat fogalmát ideológiai síkon konstruálták, például a fogságba esett német katonák irányában jelentkező megvetés kimutatásakor,¹⁶⁸ addig más elemeket már személyes motívációk töltötték meg tartalommal.¹⁶⁹ Sok katonának más családtagja is harcolt a Vörös Hadseregben. Mások rokonsága okkupáció alatt élt, vagy ott, ahol harci cselekmények zajlottak. Majd mindenki családtagjai, rokonai halálán keresztül érintett volt személyesen is. Ezek a személyes motívációk bosszúra ösztönöztek.¹⁷⁰

Gelfand naplóját olvasva e tekintetben az volt az előzetes várakozásom, hogy képet kaphatunk a személyes motívációk születéséről, növekedéséről, szétfeszüléséről és eszkalációjáról, továbbá arról, hogy az állami ideológia és a személyes motívációk hogyan fonódnak össze. Gelfandot grafománnak tekinthetjük, hiszen kiterjedt mindennapos levelezést folytatott családtagjaival (miközben naplót vezetett a levelezéseiről is). Családtagjai, rokonai a front elől menekültek, egy nagynénje pedig a leningrádi blokádot élte végig.¹⁷¹ Talán pont a zsidó érintettség miatt, létkérdés volt számukra az időben történő elmenekülés, ezért nem értesülünk családtagok veszteségéről 1941 és 1946 között. Gelfand nagyfokú individualizmus, az, hogy egyedül kellett végigküzdenie a világháborút, nem engedte meg azt sem, hogy elvesztett harcostársakat, köztük potenciális barátnőket hosszasan sirasson meg.¹⁷² Így megállapíthatjuk, hogy az egyik legrészletesebb önreflexív dokumentumból nem kapni fogódzókat a személyes motíváció konfigurálódásáról. Nála az az érzésünk támad, hogy a személyes motívációk visszakerülnek ideológiai szintre, és végül az ideológiai megfontolások lesznek dominánsak az ellenséggel kapcsolatos motíváltság kérdésekor.¹⁷³ Másrészt Gelfand

¹⁶² Alekszejevics 2015, 272–273.

¹⁶³ Alekszejevics 2015, 319.

¹⁶⁴ Alekszejevics 2015, 321. *Obydno* ('szégyen') a vonatkozó orosz terminológia.

¹⁶⁵ Alekszejevics 2015, 317.

¹⁶⁶ Alekszejevics 2015, 30, 319.

¹⁶⁷ Alekszejevics 2015, 329.

¹⁶⁸ Alekszejevics 2015, 28; Gelfand 2015, 245.

¹⁶⁹ Alekszejevics 2015, 77, 78, 79, 131, 134, 148, 161, 273, 276–277.

¹⁷⁰ Alekszejevics 2015, 130, 158–159, 329.

¹⁷¹ Gelfand egyes családtagjai a németek által elfoglalt területen maradtak, egyikük sem maradt életben. Gelfand 2015, 621.

¹⁷² Gelfand 2015, 215.

¹⁷³ Zsidó etnikus identitása aktiválódik a személyes motívációk síkján. Míg az absztrakciók szintjén tisztán németellenes ideológiákat, addig az egyéni szintjén viszont oroszellenes vonásokat lehet megfigyelni nála az antiszemitizmus miatt.

naplójának áttanulmányozása után azt sem tudjuk kizárni, hogy a Vörös Hadseregben harcoltak olyan katonák is, akiknek nem volt meghatározó, valós elemeken alapuló személyes motiváltságuk a bosszúra.

Más források, például Alekszejevicsnél az ideológia és a személyes motiváltság, gyakorlati szinten is összefonódnak. Alekszejevics egyik interjúalánya arról számol be, hogy az apja hősi haláláról hírt adó hivatalos táviratot és a bosszúra ösztönző újságcikket együtt őrizte egészen Berlin bevételéig,¹⁷⁴ együtt szolgálták a háború (és a bosszú) személyes és ideológiai alapját, jogát.

Miközben Alekszejevics eleinte egy újabb mítoszt épít, ezúttal egy nőit, amelyet úgy akar láttatni, hogy a nők csak a háttérben kapnak szerepet, később már ő is finomít a képen, amennyiben a nők egy idő után rájöttek, hogy nem tudnak férfi módra jelen lenni a fronton. Mivel a háborúnak egyre kitolódik a vége,¹⁷⁵ nem tudják hosszú távon, könnyen játszani a férfiszerepeket, nem tudják, nem akarják többé háttérbe szorítani női mivoltukat.¹⁷⁶ De ez veszélyes játék volt, mert nőként nem voltak érdekesekek, nem kaptak hangot, teret. „A háborúnak nem lehet női mivolta.”¹⁷⁷ Rengeteg norma és tabu övezte a nők számára a férfivilágot a háborúban. Nem lehetett szerelemben esni.¹⁷⁸ Nem szabadott emlékezni, gondolni a gyerekkorra,¹⁷⁹ a kényeztetésre, simogatásra,¹⁸⁰ általában véve a gyerekekre.¹⁸¹

Alekszejevics alapján arra juthatunk, hogy a nők férfiakétól különböző érzésvilága is a férfi és a női világ határára hívja fel a főbiákon keresztül a figyelmet. Ezen főbiák egy részének legyőzéséhez ugyanúgy szükséges volt mozgósítani az ideológiákat, mint a személyes motivációkat, hogy például ölni lehessen.¹⁸² Ennek a feladatnak a legyőzése szinte emberfeletti feladatot jelentett a nők számára. Ezt az is jelzi, hogy a háború után büntudat kezdte érzésként őket a háborúban viselt tetteikért; például azért, mert egyiküknek nap mint nap gyengeelméjű leánya szemébe kellett néznie, akinek betegségét azzal hozta összefüggésbe, hogy ölt.¹⁸³ Interpretációjában egy nőnek nem lett volna szabad ölnie, mert akkor elpártol tőle a szerencse, mely ahhoz szükséges, hogy egészséges gyermeket szüljön.¹⁸⁴ Általában véve egy nő sorsa, ha a fronton harcolt, meg volt pecsételve a társadalom részéről. Továbbá tudunk olyan nőről is, aki nem tudott húst enni a háború után, mert az az elesett katonák testére emlékeztette.¹⁸⁵ Más képtelen volt erdőbe menni a háború után,

¹⁷⁴ Alekszejevics 2015, 131, 268.

¹⁷⁵ Eleinte közkeletű volt az a hit, hogy a háború belátható időn belül befejeződik.

¹⁷⁶ Alekszejevics 2015, 220.

¹⁷⁷ Alekszejevics 2015, 121.

¹⁷⁸ Alekszejevics 2015, 259.

¹⁷⁹ Alekszejevics 2015, 233.

¹⁸⁰ Alekszejevics 2015, 239.

¹⁸¹ Alekszejevics 2015, 299, 303, 305.

¹⁸² Alekszejevics 2015, 43.

¹⁸³ A leány azt hitte, gyerekmesét hall anyjától, amikor az a háborúban viselt dolgairól mesélt.

¹⁸⁴ Alekszejevics 2015, 268.

¹⁸⁵ Alekszejevics 2015, 338.

mert ezt a fóbiát kellett legyőznie a háború extrém helyzetében, de erre képtelen volt a mindennapi élet normális menetében.¹⁸⁶ Még egy érzés volt, amelyet le kellett győznie a háborúban: a szenvedést. Nem tudták elviselni, hogy hogyan élhetnének tovább, ha közeli rokon halálát, szenvedését látnák, ezért külön egységekben harcoltak a rokonok.¹⁸⁷ Ezek voltak azok az emóciók, amelyek mentén Alekszejevics egy külön női mítoszt épített.

'Fronton tevékenykedő nő' (frontovaja baba) és 'alkalmi feleség a front során' (PPZS)

A két terminus megvilágítása előtt néhány előzetes megfontolást kell alkalmaznunk, melyet a téma kényes volta megkíván az etikus és morális keretek tisztázása céljából. Először is meg kell jegyeznünk, hogy e két fogalom jelentése nem választható szét teljesen egymástól. Mindkét fogalom tárgyalásánál találni olyan eseteket, melyek a másik fogalom használatával is leírhatók. Ezek az átfedések fontos területek, amikor a használók politikai, módszertani megfontolásaiba kapunk lehetőséget betekinteni. Minden eset a saját jogán létezik, csak a saját kontextusában értelmezhető etikusan, hiszen ezeknek a példáknak emberek a szenvedő alanyai, akik önhibájukon kívül kerültek nehéz helyzetbe olyan történelmi pillanatokban, amikor emberi sorsok kerültek kényszerpályára. Mindezt mint embertársaknak még akkor sem szabad egyetlen pillanatra sem szem elől tévesztenünk, ha tudjuk, hogy a kutató célja a generalizálás, tipizálás és klasszifikálás.

Míg Alekszejevics a *frontovaja baba* (fronton harcoló nő) terminus köré építi a női mítoszt, addig egy másfajta diskurzus is létezik a mai orosz sajtóban, amelynek központi fogalma a *PPZS*, vagyis a *pohodno-polevaja zsená* (alkalmi feleség a front idején). Mindaz, amit fentebb normákról, tabukról, érzelmek elfojtásáról hoztunk Alekszejevicsstől, az a *frontovaja baba* témájához tartozik, talán csak annyit lehet ehhez hozzátenni, hogy a férfakkal szemben, a nők számára a test épségét különlegesen fontos volt megőrizni.¹⁸⁸

Az Oroszországban jelentkező másik diskurzus megingatni látszik Alekszejevics erőfeszítését, hogy jó színben mutassa be a fronton harcoló nőket. Az sem véletlen, hogy a két tábor nem használja ugyanazon terminológiát érvelésekor. Míg Alekszejevics a *frontovaja baba*, addig a másik tábor a *PPZS* terminus köré szervezi mondanivalóját. Utóbbiak szerint az is a sztálini stratégia része volt, hogy a győzelem érdekében minden hadra fogható erőforrást mozgósítsanak. Tudatosan kihasználták a fiatal leányok patrióta érzéseit, melyeket érdekes módon szintén a sztálini állami ideológia szított. A háború egyre elhúzódó forgatagában szükséges volt a tisztek normális életének biztosítása, és mivel kirívó esetnek

¹⁸⁶ Alekszejevics 2015, 78.

¹⁸⁷ Alekszejevics 2015, 171. Kivételes volt, ha egy férj és feleség harcolt együtt (Gelfand 2015, 171). Lásd még a *PPZS*-jelenséget.

¹⁸⁸ Alekszejevics 2015, 50, 65, 176, 214; Gelfand 2015, 685. Erre indirekt példát Gelfandnál is találunk, amikor egyik potenciális barátnője szerencsétlen módon életét veszti egy német bombatámadás során, és Nina két megmaradt testrészét – egy lábat és a vesét – helyezik egymás mellé a sírgödörbe. Alekszejevics 2015, 109–110.

számított a tisztek körében, hogy a feleség a férjjel együtt harcolt,¹⁸⁹ általánosságban elterjedt szokás lett, hogy a bevonuló fiatal leányok a tisztek szeretői, PPZS-i lettek. Így nem kellett különösebb veszélyek között élniük, hiszen a tisztek sem a közvetlen első vonalban harcoltak. A fiatal honleányok a hazáért tett szolgálataikért magas rangú állami érdemrendeket kaptak.¹⁹⁰ Az is igaz, hogy gyakran már a háború során az elhagyott szeretők sorsára jutottak. A háború után a PPZS-eket a háború során tanúsított viselkedésükért a társadalom elítélte,¹⁹¹ legtöbbjüknek a magány lett a sorsa,¹⁹² és csak kivételesen adatott meg egyeseknek, hogy a háború után a tisztek törvényes feleségévé válhassanak.¹⁹³

A két megközelítés között van egy nagyon keskeny átjárás. Ha figyelmesek vagyunk, láthatjuk, hogy már Alekszejevics hősnői is kifejezésre juttatták, hogy abban az elhatározásukban, hogy a frontra jelentkezzenek, fontos szerepet játszott, hogy a férfiak javát ott lehetett megtalálni.¹⁹⁴ Olyan érzésünk támad e nők tekintetében, hogy sokuk számára fontos volt kifejezni, hogy a szerelemnek központi helye volt (tabuk formájában, vagy a személyes érzelmek sorában) a háború folyamán.¹⁹⁵ Egyesek közülük arra is bátrak voltak utalni, hogy sokan közülük a parancsnokaik szeretői voltak a háború idejére.¹⁹⁶

Gelfand 1946 májusáig Németországban ténykedett, így volt ideje, hogy további adatokkal szolgáljon az orosz nők németországi helyzetéről, megítéléséről. Naplója arra utal, hogy az orosz nő keresettebb volt a németnél az orosz katonák körében, úgy is, mint szerető, úgy is, mint esetleges jövőbeli feleség. Utóbbival kapcsolatban Alekszejevicsnél találunk deduktív utalást, amennyiben rossz szemmel nézték, ha egy orosz tiszt német nőbe volt szerelmes, a házasság határozottan tiltva volt ilyen esetekben.¹⁹⁷ Továbbá Gelfand azt is megjegyzi, hogy az okkupáció alatt élő nőkhöz¹⁹⁸ automatikusan a PPZS-re vonatkozó társadalmi normáknak megfelelően viszonyultak, nem tekintették potenciális feleségjelölteknek őket.¹⁹⁹

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy az egész kialakult helyzet oka talán, hogy a Vörös Hadseregben nem működött bordélyrendszer. A tisztek helyzete a PPZS-ken keresztül volt normalizálva. De a közlegények helyzete sem tekinthető rendezettnek e tekintetben. Arra is tudunk példát, hogy egy egységen belül harcoló két leány estéit teljesen

¹⁸⁹ Gelfand 2015, 272.

¹⁹⁰ Vert 2013.

¹⁹¹ Kobyljanskij; Alekszejevics 2015, 339.

¹⁹² Todorovszkij 1983.

¹⁹³ Vert 2013.

¹⁹⁴ Alekszejevics 2015, 206.

¹⁹⁵ Alekszejevics 2015, 59, 137, 161, 192, 262, 265, 267, 340.

¹⁹⁶ Alekszejevics 2015, 255–256, az egyetlen nyíltan vállalt PPZS-összefüggés Alekszejevicsnél, minden más példát a *frontovaja baba* kategórián keresztül narráltak az interjúalanyai.

¹⁹⁷ Alekszejevics 2015, 318.

¹⁹⁸ A *Babe carstvo* című szovjet film, ahogy erre már Dubina felhívta a figyelmet (Dubina 2015, 446), mélységében leírja az okkupáció alatt élt nők sorsának mechanizmusát a háború után a falusi orosz társadalomban (Szaltykov 1967).

¹⁹⁹ Gelfand 2015, 542.

beosztották, mindennap az egység más tagjával háltak.²⁰⁰ Általában véve nem jelentkezett elegendő számú önkéntes fiatal honleány, akiket be lehetett volna osztani (és sorsára hagyni) a Vörös Hadseregben belül. Ez az oka, hogy különös figyelem fordult a helyi lakosság felé.²⁰¹ Egy-egy tömeges és kiskorúakat sem kímélő erőszakos akció után a katonaférfiak szégyellték tettüket az orosz katonaleányok előtt.²⁰² Utóbbiak időnként szintén szemtanúi voltak ezeknek a cselekedeteknek, és gúnyt űztek a helyi nők szenvedéseiből, amit később, amikor a háború után szembesültek a társadalom által rájuk mért PPZS-sorsukkal, már megbántak, post facto együtt éreztek nőtársaikkal.²⁰³

Végül meg kell jegyeznünk, hogy bár a *frontovaja baba* és a PPZS belső fogalmak értelmezése alapvető jelentőségű és rendkívül hasznos a nemi erőszak megértéséhez, mégis el kell tudnunk fogadni, hogy nem juthatunk teljesen egyértelmű képhez a jelenségről. A helyzet meglehetősen összetett, már annál fogva is, hogy minden eset egyedi, saját jogán létezik, vagy kerül elhallgatásra, minden ember, minden szenvedő fél²⁰⁴ a saját jogán szólal meg, vagy hallgat el dolgokat.

Trófeák gyűjtése

Bevett szokás volt a Vörös Hadsereg kötelékében harcoló egységeknél, hogy minden nyertes csata után, minden újonnan elfoglalt településen három nap szabad rablást engedélyeztek a tisztek a katonák részére.²⁰⁵ Ez történt Csákváron és Délvértesben is. A szabad rablásnak része volt az alkoholfogyasztás, a nemi erőszak, a rombolás és a javak gyűjtése.²⁰⁶

Az idegen eredetű tárgyak gyűjtögetése Sztálingrádtól datálható, amely jelenség okát a felszerelés és az ellátás hiányosságában véljük felfedezni.²⁰⁷ Ezeket az értékkel rendelkező tárgyakat viszonylag könnyen lehetett, ha a helyzet úgy kívánta, élelemre cserélni.²⁰⁸ Ez a gyűjtögető magatartás egyre hangsúlyosabban jelentkezett a háború során.²⁰⁹ Nem volt kizárva a saját fizetés e célra felhasználása sem.²¹⁰ Később ez egyre in-

²⁰⁰ Gorelik.

²⁰¹ Gelfand 2015, 262.

²⁰² Alekszejevics 2015, 80.

²⁰³ Alekszejevics 2015, 318.

²⁰⁴ Minden nő.

²⁰⁵ Délvértes ötször cserélt gazdát 1944. december 26. és 1945. március 16. között. Lásd még a szabad rablásra utalást Ungváry 2005, 282.

²⁰⁶ Ezen alkalmakkor a helyi lakosság panaszai nem kerültek meghallgatásra.

²⁰⁷ Gelfand 2015, 80, 97; úgynevezett „trófea brigádok” működtek hivatalosan nemcsak a háború, hanem az orosz fennhatóság fenntartása idején is, például a megszállt német területeken, melyek feladata a trófeák begyűjtése volt a hadseregcsoporthoz ellátásának javítására (Gelfand 2015, 715, 728). Itt kell megjegyezni, hogy családtagjaik megrendelésére a német katonák is gyűjtöttek tárgyakat az oroszországi hadjárat során (Gelfand 2015, 691).

²⁰⁸ Gelfand 2015, 215–216, 218, 224, 247.

²⁰⁹ Gelfand 2015, 268, 403, 407–408, 457–458, 478, 495, 512, 538, 552, 563.

²¹⁰ Gelfand 2015, 423.

kább az csereüzleti kapcsolatok alapját képezte, mellyel az orosz emberek lehetőséget kaptak, hogy bevonódhassak, részt vehessenek egy idegen kultúrában, belekóstolhassanak egy magasabb színvonalú életvitelbe.²¹¹ Nagyon jól látták az orosz katonák, hogy ezek a tárgyak különleges értéket képviselnek, nagy jelentőségük lesz a Szovjetunióba való hazatérés után.²¹²

Még egy fontos elemet kell megemlíteni, amely szerepet játszott az erőszakos jelene-tek konfigurálódásakor. A német és az orosz életszínvonal különbsége²¹³ általában véve sokkolta a felszabadító sereg katonáit, s nemcsak trófeák gyűjtésére, az idegen javak eltu-lajdonítására ösztönözte őket, hanem rombolásra,²¹⁴ az idegen javak²¹⁵ megsemmisítésére is.²¹⁶ Ebben az oroszok mértéktelen alkoholfogyasztása is komoly szerepet kapott,²¹⁷ ami-ről Magyarországon is sok híradás maradt fenn. Például Csákváron az Esterházyak az oro-szok bejövetele előestéjén a kastélyban fellelhető összes alkoholt, több mint százéves boro-kat is, hektoliterszámra semmisítették meg, megelőzendő a mértéktelen pusztítást.²¹⁸ A helyi lakosságot még az elővigyázatosságok ellenére is sokkolta az oroszok által véghez-vitt rablás, rombolás, és megdöbbenette erőszakos és kiszámíthatatlan viselkedésük.²¹⁹

A tömegesen és kiskorúakon elkövetett erőszak problematikája

Alekszejevicsnél megjelenik mind a két téma,²²⁰ még ha egyik sem lehet hangsúlyos, hiszen többek között ezek a részek kerültek ki a cenzor utasítására az első kiadás szöve-géből. Nála is felmerül a partizánok orosz lakossággal való erőszakoskodásának a motí-vuma.²²¹ Hasonló megnyilvánulás figyelhető meg annál az értelmiségi származású orosz katonánál, aki részt vett a közös megerősökölésben, de az akkori önmagára később idegenséggel tekintett, nem értette, hogyan volt képes ilyet tenni.²²² A kiskorúak meg-erősökölését azzal hozzák összefüggésbe, hogy adott helyen és adott időben nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű felnőtt nő²²³ az orosz katonák szexuális igényeinek

²¹¹ Gelfand 2015, 513–514, 537, 555, 722.

²¹² Gelfand 2015, 572–573, 574–575, 575–576; Alekszejevics 2015, 193.

²¹³ Alekszejevics 2015, 212–213, és kulturátlansága is (Anonyma 2006, 88–89, 106, 150, 174, 180, 185, 223, 227, 243, 245, 264), nyelvhasználatban az absztrakció hiánya: Anonyma 2006, 104; szexuális kultúrabeli különbség: Anonyma 2006, 245.

²¹⁴ Lásd még Ungváry 2005, 285.

²¹⁵ Kulturális különbség: Anonyma 2006, 227; Gelfand 2015, 724.

²¹⁶ Alekszejevics 2015, 319; Gelfand 2015, 407–408; Mózessy 2002; Mózessy 2004.

²¹⁷ Anonyma 2006, 108, 209, 298.

²¹⁸ Polcz 2013, 65–66. Lásd még Ungváry 2005, 285.

²¹⁹ Polcz 2013, 130.

²²⁰ Tömeges: Alekszejevics 2015, 30, 318; Anonyma 2006, 69, 195, 198, 227, 237, 267; Gelfand 2015, 414, 440–441; fiatalok kárára: Anonyma 2006, 66, 217–218; Gelfand 2015, 440–441.

²²¹ Alekszejevics 2015, 33.

²²² Alekszejevics 2015, 30.

²²³ Gorelik.

kielégítésére. Nála is felmerül,²²⁴ hogy az elszenvedett megerőszakolást élelemadomány-nyal kompenzálták.²²⁵

Gelfand közvetlenül nem vett részt közös megerőszakolásokban, de tudott erről, maguk a szenvedő német nők számoltak be neki róla.²²⁶ Saját individuális közeledését lengyel és német nőkhöz nem találta erőszakosnak.²²⁷ Az *Egy nő Berlinben* szerzőnője, miként Polcz Elaine is, saját példáján keresztül számol be tapasztalatairól, és értelmezi mások hasonló tapasztalatait is. Legjobban, mindketten, nem az oroszok viselkedésén háborodtak fel, hanem a többi szem- és fültné érzéketlenségén, akik, hogy magukat mentse, áldozatul dobták őket az oroszoknak.²²⁸

Szintézis: délvértés

Nemi erőszak és hallgatás (Délvértés)

E vidéken Polcz Elaine számol be a csákvári eseményekről,²²⁹ valamint az egyik Merán gróffiu idézi az oroszok bejövetelekor²³⁰ a főerdésze zámolyi házában történt traumatikus eseményeket.²³¹ Kápolnapusztáról nincsenek közvetlen adataink. Ott a tizenöt éves kor fölötti férfilakosságot likvidálták. Arról, hogy mindeközben mi történt az asszonyokkal, csak indirekt utalásokat kapunk.

Délvértés faluban mindmáig elevenen él a második világháború emlékezete. Ünnepeket, előadásokat tartanak, és szobrot avatnak. Ezeken a megmozdulásokon vagy teljes egyetértésben vesznek részt, vagy vegyes érzelmektől kísérve figyelik az eseményeket a helyi emberek. Vannak témák, amelyeket vita, és vannak, amelyeket hallgatás kísér mindmáig. Majd mindenkinek van saját (családi) története erről a korszakról, és egyikre-másikra utalás történhet családi események (például disznóölés vagy szüret) alkalmával, akár köztéren is (például a mozgókenyérárusra való várakozás során), de majdnem biztos, hogy senki sem kezd bele saját történetekbe addig, amíg nem kontrollálja, hogy kik alkotják a hallgatóságot, lehet-e avatatlan (például nem közvetlen családtag, nem utcabeli) fültné a beszélgetésnek.²³² Annak, aki a hallgatóság avatott tagja akarna lenni, tisztában

²²⁴ Gelfand 2015, 482–483, 572–573.

²²⁵ Alekszejevics 2015, 318. Anonyma 2008, 82, 131, 133, 141, 171, 182, 187, 207, 216, 218, 229, 246, 269, 297; Alekszejevics 2015, 318.

²²⁶ Gelfand 2015, 414, 440–441.

²²⁷ Gelfand 2015, 440–441.

²²⁸ Anonyma 2006, 72, 95; Polcz 2013, 127.

²²⁹ Polcz 2013.

²³⁰ 1944. december 27-én.

²³¹ Merán 2006, 21–22.

²³² Azt is érdekes elemezni, hogy mely helyzetekben lehet felvételt készíteni, és melyekben tilos. Az előzetes terep kutatások arra utalnak, hogy a nem családtag élő tanúkkal kapcsolatban figyelhető meg ilyenfajta fokozott óvatosság, melyet gyakran még az ismétlődő felvételhelyzet sem old fel.

kell lennie a hallgatóság többi tagjának a származásával, felmenőivel, a világháborúval kapcsolatos etnikus, vallási stb. motivációkkal.

Újabban megfigyelhető jelenség, hogy a háborús élményeiket egyesek magnetofonra mondják, vagy napló formájában rögzítik, dolgozzák fel az emlékeiket, ami lehetőséget teremt arra, hogy az emlékezés és a hallgatás folyamatába mélyebb betekintést kaphassunk. Még itt is megfigyelhető, hogy amíg az írásos formában tudatosan kerülnek bizonyos tabu témák tárgyalását (idetartozik a nemi erőszak is), addig élőszóban akár nyilvánosan is reflektálhatnak ezekre megfelelő, befogadó, értő hallgatóság körében. Ez arra utal, hogy a nyilvános és titkos közlés mélysége, morális meggondolásai nem sztereotip módon jelentkeznek, hiszen magnetofonra, videokamerára mondani, vagy napló formájában megírni valamit, nagyon hasonló morális meggondolásokat mozgat, míg élőszóban nyilvánosan érinteni egy-egy kényes témát, már nem jár ilyen mértékű morális mérlegeléssel. A tanú, míg naplójában kerüli az eset felelevenítését, addig szóban már reflektál rá: hogy „szörnyű volt, hogy hallani kellett, ahogyan a másikat megerőszakolják”; míg a tanúk részéről megértő együttérzés generálódik a szenvedő irányában, addig avatatlan hallgató közegben egy már absztraktabb szinten általában véve a szovjet katonák viselkedésének megítélésére kerül a hangsúly: „ezek állatok voltak, nem emberek”!

Az akkori történések nemcsak elzárkózást, hanem váratlan találkozásokat is eredményeztek. A háborúval, a fronttal jelentkező általános tendenciák mellett helyi sajátosságok is megfigyelhetők. A Vértes sűrű erdejével, multietnikus történetével, német és magyar emberek és falvak szomszédságával mindmáig egy olyan sajátos kommunikációs terepet képez, melyben időnként összeérhettek a különben szigorúan szétválasztott terek, például amikor az ellenséges erők képviselőit jelentő szovjet „partizán”²³³ előőrs tagjai és a falusi magyar katonaszökevények hónapokon keresztül közösen laktak egy vadászházat. A különben élő kapcsolati rendszerek ideiglenesen meg is szakadhattak, például amikor szomszédos települések izolálódtak a front szorításában, mely információhiány tragédiákhoz, akár teljes települések elnéptelenedéséhez vezethetett (Kápolnapusztá). Mit jelent együtt élni, amikor nem tudjuk pontosan, és lehetőségünk sincsen megtudni, hogy kivel élünk együtt? Csak azt tudjuk, hogy mint nekünk, nekik is vannak titkaik. Gyakran saját családon belül, nemzedékek között generálódnak a titkok.²³⁴ Az idősebb családtagok halálával ezek örökre megfejthetetlenek maradnak, bizonyosságot nem lehet már szerezni róluk, és kér-

²³³ A *partizán* szónak különböző jelentései jelentkeznek különböző (szemiotikus) kontextusokban a térségben, mely jelentések egyes helyzetekben egymásnak megfeleltethetők. A szovjetek felderítőit hívták a helyiek így a szovjetek első hivatalos megjelenése előtt. A szovjetek ellenben a helyiekre tekintettek bizonyos helyzetekben partizánként, hiszen minden, a helyiek részéről jelentkező ellenállási formában egy partizánháború lehetséges elemét látták (és torolták meg). A terminusnak egy másik helyi interpretációjában a fenti két megközelítés összeegyeztethetőségének lehetősége merül fel, amennyiben a partizán szó 'szabad, kötetlen elemek, bandák' jelentéssel szerepel. Így szovjet részről a magyar katonaszökevények, míg magyar részről a büntetesképpen előőrsnek küldött szovjet csapatok kerülnek egy (szemiotikus) térbe.

²³⁴ Lásd még Zempléni András 2000: Hallgatni tudni. A titokról és az etnológus mások életébe való beitolakodásáról. *Tabula*, 2000 (2) 3. 181–213.

dezni sincs már kitől, és egy felmerülő gyanú a vér szerinti felmenők kilétéről szinte feloldhatatlannak tűnő szenvedést és feszültséget okozhat a legközelebbi rokonok (testvérek) között is. Van úgy, hogy férj és feleség nem mond ki igazságokat, legfeljebb a nehéz helyzetekben tesznek utalást ezek létére, oda-oda mondva egymásnak. A lokális kultúrát a hallgatás tartja össze. Meg kell tanulnia hallgatni annak, aki szerves tagja akar lenni, maradni a közösségnek.²³⁵

Végül el kell mondani a szovjetek erőszakosságának a falura vonatkozó kereteit illetően, hogy mind tömeges, mind fiatalúakon elkövetett erőszakról tudni. Meg kell jegyezni, hogy nem kizárólag erőszakos cselekedetéről maradtak fenn emlékek a szovjetekkel való kapcsolatokról. Továbbá nemcsak a szovjet, hanem a német és a magyar katonák részéről gyilkossággal végződő (a német katonák esetében tömeges és egyben egyes helyeken a fentebb említett koreai példához hasonlóan intézményes) erőszakos cselekedetéről is tudni, melyeket, ha lehet, még nagyobb titok övez mindmáig, és melyek majdnem teljesen elfelejtődtek. Utolsóként a régióra jellemző erdő szerepére szeretném felhívni a figyelmet, mely a nemi erőszak témájában is lehetőséget teremtett nem publikus (titkolni való) cselekmények véghezvitelére, mely motívum meghatározó szerepet kapott az egyes történetekben.

Oral history (Délvértés)

Már az is a hallgatás témakörének létjogosultságát erősíti, hogy csak a legritkább esetben találni közvetlen beszámolót, különösen az elszenvedők részéről, a szovjetek erőszakoskodásáról, és nincs általános igazság, elfogadott történelmi konszenzus sem, csak keretek. Minden beszámoló a mesélő aktuális, az adott korszakba ágyazott politikai és személyes érdekei mentén fejlődik. Más a motiváltsága az egykori arisztokrata leszármazottaknak, a későbbi pártfunkcionáriusoknak, az egykori volksbundistáknak, az egykori nyilasoknak, a kulák leszármazottaknak, az egykori sokgyerekes szegényparasztoknak, vagy a nincsteleneknek. Az esetleges beszámolók erkölcsi tanítása a gátlástalanságot, gerinctelenséget nem tűrte, az ezt követő kegyetlen (öntörvénykező) bosszút magasra értékeli mindmáig. A fentebb említett orosz tisztól remélt védelem is tetten érhető abban a formában, hogy egy szovjet tiszt egy idővel készségesnek mutakozó rokon leánnyal hált rendszeresen, ami a velük egy szobában lakó többi családtagnak és családnak²³⁶ gyakorlati védelmet és élelmet jelentett több hónapon keresztül. Soha senki egyetlen szóval sem illette az önfeláldozó nőt, ehelyett inkább valamiféle hallgatóságos tisztelet övezte későbbi élete során a jelen lévő tanúk részéről.

²³⁵ Ekkor a „közösségben élő” és a „közösségben kutató” szerepek szétváltnak. Hiszen ha a közösségben akarunk élni, akkor meg kell tanulnunk (jól, helyesen) hallgatni (nem rákérdezni tabu témákra). Egy kutató számára viszont olyan témák is jelentkezhetnek, melyeket szimplán megfigyelő pozícióból nehéz megközelíteni, aktívan, tudatosan irányítva kell kontrollálni ezen esetekben a gyűjtési helyzeteket.

²³⁶ Négy-öt család tagjai, összesen körülbelül harmincan laktak a hátsó szobában.

A szexualitás intimitással járt a mindennapi falusi életben. Érthető, hogy a nyilvános nemi erőszak mindennapos gyakorlatához való kényszerű asszisztálás megviselte az embereket. Nem nagyon tudtak mit kezdeni az esetekkel. Nem volt lehetőségük segíteni a sértettnek. A tehetetlenség, az, hogy akaratlanul is passzív tanúi, szenvedői voltak a bűntetteknek, mindmáig indulatokat gerjeszt. Nemcsak a nemi erőszak, hanem az esetlegesen azzal járó gyilkolás is nyilvánosan történt. Tudunk olyan esetről, amikor egy szovjet katonán több mint húsz falusi ember szeme láttára erőszakolt meg egy nőt, majd miután a tisztnek ezt szóvá tették, a tiszt a falusiak jelenlétében egyszerűen agyonlőtte a katonát, ezzel megoldhatatlannak tűnő problémát hagyva hátra a falusiaknak: mi legyen a holttesttel? A nyilvános akciót el kellett titkolni, el kellett hallgatni.²³⁷

Kizárólagosan az együtt élő, szűkebb családon belül a férj és a feleség számára sem publikus történetek csak eseti, komolyabb vita során szakadhatnak fel egy-egy, a másiknak való odaszólás formájában: „akkor lettél volna nagy legény, mikor az oroszok elvittek mellőled”. Láthatóan az öngyilkosság²³⁸ is elfogadható választásként jelentkezett ezekben a tarthatatlan helyzetekben. Amikor a leányok azzal fordultak az anyához, hogy mit csináljanak, nem bírják már tovább elviselni az orosz katonák sorozatos erőszakoskodását, az anya azt tanácsolta, hogy ugorjanak a kútba. Egy másik leány a vele szemben elkövetett további erőszakosságokat megelőzendően akart kútba ugrani, és csak a családtagok ébersége akadályozta meg ezt a tragédiát. A háború után a helyi nők hivatalosan is lehetőséget kaptak, hogy elvetethessék a nem kívánt gyereket, de nem mindenki mert ezzel élni: „inkább komaasszonnyal süttette meg pecsenyéjét”, és nem is mindenki akart ezzel élni: „olyan szép, fess férfi volt az orosz tiszt”. Az erőszakból született „ruszki” gyerekekre nehéz sors várt. Az anyák igyekeztek kerülni a gyerekek fogamzásának körülményeit beszélgetéseinkben. Az apán, és az (anyai) rokonságon múlt,²³⁹ hogy mi lett ezekkel a gyerekekkel; míg egyes apáknak természetes volt elfogadni a helyzetet, mások képtelenek voltak erre. A gyermektelen rokon házaspárok jelenthettek megoldást a problémára, akik még azt is vállalták, hogy elhagyják a közösséget, hogy jelenlétükkel ne keltsenek hullámokat. Egyes testvérek apjának megkérdőjelezése csak napjainkban merült fel. A téma rendkívül érzékeny. A megbizonyosodás keresése aláássa a család békéjét. A kétely mértelyezi a családtagok közötti kapcsolatokat. Általában véve félelem övezi mindmáig a témát. Mégis lehet olyan hangokat is hallani,²⁴⁰ hogy a közösség tagjait ért tragédiákat olyan, mindenkit érintő eseményeknek kell tekinteni, amely ellen nem lehetett (tudatosan) védekezni, csak szerencse dolga volt, ha valaki – legalábbis a saját narratívákban – meg tudott menekülni, az elszenvedők iránt együttérzéssel kell a közösségnek viseltetnie.

²³⁷ A délvértesi eset koreográfiája nagyon rímel Sára Sándor *A vád* című filmjének (1996) szüzségére. Az erőszak láttán az egyik családtag megöli a szovjet katonát, a társa elmenekül, a tanyasiak nem tudják jól elrejtetni a tetemet, a szovjet tisztnek bosszút állnak, és kiszolgáltatják a leányokat a katonáknak (is).

²³⁸ Az öngyilkosságra mint lehetőségre a szovjet katonák erőszakosságai vonatkozásában Pető Andrea is hivatkozott (Pető 1999).

²³⁹ Azon, hogy mennyire szerette a feleségét.

²⁴⁰ Egykori kulák leszármazottak interpretációjában.

Konklúzió

A hallgatás kultúrája²⁴¹

Alekszejevicsnél nemcsak a nők voltak félelemmel átítatott hallgatásra ítélve, kivette a társadalomból. A fogságból elvileg nem térhettek volna vissza a szovjet tiszték, hiszen arra tettek fogadalmat, hogy önkezüikkel vetnek véget az életüknek, mielőtt fogságba esnek. Ha mégis fogságba estek, akkor keresniük kellett volna a lehetőséget az öngyilkosságra, hogy ne lehessen vattalni őket. A német fogságból visszatért tiszték iránt ezért gyanakvással élt az állam és persze a társadalom is. Legtöbbjüket a háború befejezését követően újra a Gulagba kényszerítették, ahonnan csak 1953, Sztálin halála után szabadulhattak. Érthető, hogy többségük jobbnak látta, ha további életében hallgat a háborúban viselt dolgairól.

Závada Pál *Természetes fénye* a hallgatás kultúrájának mintadarabja lehetne. Itt található az a két és fél oldal terjedelmű párbeszéd, mely a nővér és a báty közötti kommunikáció lehetetlenségét illusztrálja.²⁴² A két nézőpont szinte összeegyeztethetetlen, ezt fejezi ki a kommunikációs hallgatás. Bár tudjuk, hogy nem tudományos megközelítés a két szereplő fejébe látva transzformálni gondolataikat, egy különben nem hallható párbeszédet konstruálni az olvasó számára, de ebben a non-kommunikációs helyzetben jobb híján el kell fogadnunk ezt az írói technikát. A Don-kanyarban szerzett szexuális élményekkel nehéz volt mit kezdeni egy magyar falusi közegeben.²⁴³ Miként az orosz katonák erőszakoskodásának megrázó élményét is nehéz megosztani azzal a férfival, akinek a feladata a nővére becsületének a megőrzése lett volna.²⁴⁴ Závada e fikciója legalábbis elgondolkodtató. Ezen esetekben a férfi és női világok tapasztalatait csak kevesen tudták megosztani egymással, mert ezek az élmények nehezen voltak összeegyeztethetők a családi és általában véve a társadalmi kötelek meghatározta hagyományos kommunikációs és cselekvési normákkal.

Ahogy Alekszejevics megjegyzi: „a háborúnak nincsen női szaga, arca és hangja”.²⁴⁵ Ezt úgy fordíthatjuk le retrospektív, hogy Délvértésben is érthető legyen, hogy a háborúnak ez az aspektusa a hallgatás kultúráját generálta, mely jelen helyzetben nemcsak hierarchikus viszonyokat tár fel, mint Spivak és Haraway példái esetében, hanem a hallgatásra (szólásra) vonatkozó normák általánosak lesznek a hierarchia magasán lévő csoportokra (a Vörös Hadseregben harcoló férfiakra) is. Vannak olyan témák, mint a háború idején történt tömeges és kiskorúkat ért erőszak, melyekről a résztvevők, a szenvedők és a tanúk is hallgatnak. Vannak kivételek, valójában csak kivételek vannak. Vannak,

²⁴¹ Pető Andrea a „csend összeesküvése”-ként (Pető 2015a) és az „elmondhatatlan emlékezet”-ként (Pető 2014b) vezette be a jelenséget a magyar társadalomtudomány tárházába.

²⁴² Esterházy Péter is közread egy családi esetet nagynénjéről (Esterházy 2011, 109–111). Lásd még Ungváry 2005, 295.

²⁴³ Lásd még Ungváry 2015, 131–137.

²⁴⁴ Závada 2014, 548–550.

²⁴⁵ Alekszejevics 2015, 131.

akik megtörték a hallgatást, de nekik sincs illúziójuk azzal kapcsolatban, hogy a világ jobbá válik, a befogadó társadalom megváltozik attól, ha elmondják a saját történeteiket.²⁴⁶ Úgy tűnik, ezek az élmények feldolgozhatatlanok, a hallgatás fájdalmas fóbiáját hívják elő. Ezeknek az embereknek volt egy álmuk egy háború utáni jobb életről, de ez illúzió maradt számunkra, mert a társadalom²⁴⁷ nem akart tudni, nem tudott mit kezdeni ezekkel az élményekkel.²⁴⁸ Csak most, talán az utolsó pillanatban, amikor már alig maradtak az eseményeknek élő tanúi, érezhető valamiféle érdeklődés a téma iránt, mind a közsféra, mind a tudomány részéről, mind német, mind magyar, mind orosz részről.²⁴⁹ A kialakult helyzet egyben lehetőség, hogy nemzetközi kutatási projektek létrehozásával²⁵⁰ világítsuk meg a témában rejlő lehetőségeket magunk és a környezetünk²⁵¹ kapcsolatának megismerésére. Nem szabadna hagyni, hogy ez a témérdek szenvedés nyomtalanul eltűnjön, hogy ne válhasson társadalmi tapasztalattá esetlegesen egy jövő nemzedék számára.

Felhasznált irodalom

- Alekszejevics, Svetlana 1988: *A háború nem asszonyi dolog*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- Alekszejevics, Svetlana (Алексиевич, Светлана) 2015: *У войны неженское лицо*. Москва, Время.
- Anonyma 2006: *Egy nő Berlinben. Naplójegyzetek 1945. április 20-tól június 22-ig*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Ash (Эш, Люси) 2015: Изнасилование Берлина: неизвестная история войны. BBC. Russkaja sluzhba. http://www.bbc.com/russian/international/2015/09/150924_rape_of_berlin?ocid=socialflow_twitter 2015. szeptember 24.
- L. Balogh Béni (szerk.) 2015: „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.
- Dubina (Дубина В. С.) 2015: «Обыкновенная история» Второй мировой войны: дискурсы сексуального насилия над женщинами оккупированных территорий. *Журнал исследований социальной политики*. 2015. Т. 13. № 3. С. 437–450. <http://jsps.hse.ru/2015-13-3/157005800.html> 2015. november 24.
- Erdélyi János 2015: *A háború mindennapjai*. 1–2. film.
- Esterházy Péter 2011: *Semmi művészet*. Budapest, Digitális Irodalmi Akadémia–Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Franco, Jean 2010: Moving from Subalternity. Indigenous Women in Guatemala and Mexico. In Morris, Rosalind C. (szerk.): *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea*. New York, Columbia University Press. 213–226.

²⁴⁶ És saját sorsuk jobbra fordulhat.

²⁴⁷ A szovjet/orosz, a német és a magyar társadalom. A nemi erőszak német kutatástörténetéről Dubina adott összefoglalást: Dubina 2015.

²⁴⁸ Az *Egy nő Berlinben* című kötetben a feleség átadja naplóját a férjének, miután hazatért a frontról. A férj inkább elhagyja őt, mert nem tud mit kezdeni felesége életének igazságával, hogy amíg ő Oroszországban harcolt, a felesége arra kényszerült, hogy orosz tiszték szeretője legyen (Anonyma 2006, 305–307).

²⁴⁹ A német (Anonyma 2006; Vekszler–Volcsek 2010) és az osztrák (Pető 1999) társadalom – és társadalomkutatás – időben behozta és napirenden tartotta a témát.

²⁵⁰ Ahogy erre Dubina is felhívja a figyelmet: Dubina 2015, 447.

²⁵¹ Társadalmi, politikai és ökológiai.

- Gelfand, Vlagyimir (Гельфанд, Владимир) 2015: *Дневник 1941–1946*. Moszkva, Rosspen.
- Gelfand, Vlagyimir (Гельфанд, Владимир Натанович): *Дневники 1941–1946 годов*. http://royallib.com/read/gelfand_vladimir/dnevniki_1941_1946_godov.html#0 2015. november 24.
- Gorelik (Горелик, Петр): ТРОФЕИНЫЕ ЖЕНЩИНЫ. *Ogonek*. <file:///Users/santha/Desktop/csakbereny/Ogonek:%20ТРОФЕИНЫЕ%20ЖЕНЩИНЫ.webarchive> 2015. november 24.
- Haraway, Donna 2004: Situated knowledges. The science question in feminism and the privilege of partial perspective. In Harding, Sandra G. (szerk.): *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies*. New York–London, Routledge. 81–102.
- Harding, Sandra G. 2004: Introduction: Standpoint Theory as a Site of Political, Philosophic and Scientific Debate. In Harding, Sandra G. (szerk.): *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies*. New York–London, Routledge.
- Harris, Mark 1996: *Accounting for War. Soviet Production, Employment, and the Defence Burden, 1940–1945*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kobyljanszkij (Кобылянский, Исаак Григорьевич): О ППЖ и боевых подругах. In Кобылянский, Исаак Григорьевич: *Прямой на водкой по врагу*. <http://www.e-reading.club/book.php?book=142197> 2015. november 24.
- Li, Laura (Ли, Лаура): ППЖ: наложницы или боевые подруги? Женское лицо войны. <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-56065/> 2015. november 24.
- MacKinnon, Catharine A. 2004: Feminism, Marxism, Method, and the State. Toward Feminist Jurisprudence. In Harding, Sandra G. (szerk.): *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies*. New York–London, Routledge. 169–180.
- Merán Fülöp 2002: *Vadászemlékek, gondolatok*. Budapest, Nimród Alapítvány.
- Merán Fülöp 2006: A nagyszakállú Péter bácsi. In *Az emlékek nem hazudnak*. Budapest, Nimród Vadászújság.
- Mózessy Gergely (szerk.) 2002: *Shvoy Lajos: Önéletrajz*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből, 1).
- Mózessy Gergely (szerk.) 2004: *Inter Arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár.
- Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Pető Andrea 1999: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 1999/1–2. <file:///Users/santha/Desktop/csakbereny/Pető%20Andrea:%20Átvonuló%20hadsereg,%20maradandó%20trauma.%20Az%201945-ös%20budapesti%20nemi%20erőszak%20esetek%20emlékezet.webarchive> 2015. november 24.
- Pető, Andrea 2003: Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna. In Dirk Schumann–Richard Bessel (szerk.): *Life after Death. Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s*. Cambridge, Cambridge University Press. 129–149.
- Pető, Andrea 2014a: Przemilczane gwałty. *Pamięć*, 2104/11. 33–38.
- Pető Andrea 2014b: Az elmondhatatlan emlékezet. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak Magyarországon. *Rubicon*, 2014/2. 44–49.
- Pető Andrea 2015a: *A II. világháborús nemi erőszak történetírása Magyarországon*. http://mandiner.hu/cikk/20150331_peto_andrea_a_ii_vilaghaborus_nemi_eroszak_tortenetirasa_magyarorszagon 2015. március 31.
- Pető Andrea 2015b: Szovjet katonák és nemi erőszak – az orosz internetes források tükrében. *mandiner*, 2015 (11) 7.
- Polcz, Alaine (Польц, Алэн) 2004: *Женищина и война / Предисловие А. Мелихова*. Перевод с венгерского Е. Шакировой // 'Нева', №2, 2004. «Военная литература» <http://militera.lib.ru/memo/other/polcz/index.html> 2015. november 24.
- Polcz Alaine 2006: *Asszony a fronton. Egy fejezet életéből*. Hangoskönyv. A szerző előadásában. Pécs, Alexandra Kiadó.

- Polcz Alaine 2013: *Asszony a fronton*. Pécs, Jelenkor Kiadó.
- Polgár Péter Antal 2007: „Zsensina nyet? Davaj csaszü!” „Sorsom ezt így rötta ki...” Budapest, Kornétás Kiadó.
- Sántha, István–Safonova, Tatiana 2011: *Az evenkik földjén. Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 2010a: Can the Subaltern Speak? Revised edition, from the “History” chapter of Critique of Postcolonial Reason. In Morris, Rosalind C. (szerk.): *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea*. New York, Columbia University Press. 21–81.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 2010b: In Response: Looking Back, Looking Forward. In Morris, Rosalind C. (szerk.): *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea*. New York, Columbia University Press. 227–236.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 2010c: Can the subaltern speak? In Morris, Rosalind C. (szerk.): *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea*. New York, Columbia University Press. 237–292.
- Szeleznyov (Селезньов, Илья Илько): Позорнойдате 23 февраля посвящается. Про подвиги Советского солдата, солдата-насилника. По материалам «Pasa-Die Rasse», документов Верховного Главнокомандования, воспоминанийочевидцев... GLAVPOST.COM <http://glavpost.com/post/24feb2015/History/17389-pozornoy-date-23-fevralya-posvyaschaetsya-pro-podvigi-sovetskogo-soldata-soldata-nasilnika.html> 2015. november 24.
- Sztaniszlavovics (Станиславович, Виктор) 2015: *Прозверства советских «освободителей» в Европе... Позорныестраницистории России*. file:///Users/santha/Desktop/csakbereny/Позорные%20страницы%20истории%20России.:%20Про%20зверства%20советских%20«освободителей»%20в%20Европе... webarchive 2015. március 29. http://yandex.ru/video/search?filmId=ieroVJXD0Cw&text=военно%20полевой%20роман%20фильм&path=main&_id=1443988889666&safety=1 2015. november 24.
- Ungváry Krisztián 2005: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina.
- Ungváry Krisztián 2015: *A megszálló magyar csapatok a Szovjetunióban 1941–1944*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Vasziljeva (Васильева, Мария) 2015: «Мы вдесятером насильовали немецкую двенадцатилетнюю девочку. Боялисьтолько, чтобы наши медсестры неузнали – стыдно». Из запрещенной книги лауреата Нобелевской премии по литературе белорусской писательницы Светланы Алексиевич. *Український політик* <http://www.ukrpolitic.com/?p=6990> 2015. október 9.
- Vekszler–Volcsek (Векслер, Юрий–Волчек, Дмитрий) 2010: *14 дней по жизненно. О книге воспоминаний Габриеле Кёпп*. *Радио Свобода*. <http://www.svoboda.org/content/transcript/2047877.html> 2010. május 20.
- Vert (Верт, Николай) 2013: Горячаявойна. Вчы хобъятия хоторванные от семей советские военачальники находили утешение. *Книги Виктора Суворова. История безкутор*. <http://ledokol-ru.livejournal.com/502914.html> 2013. március 15.
- Závada Pál 2014: *Természetes fény*. Budapest, Magvető Kiadó.

Hivatkozott filmek

Anonyma (film) 2008: Фарбербок, Макс: *Безымянная – однаженицина в Берлине* (Анопута – *Eine Frau in Berlin*). Lengyel–német film. 131 perc.

Dasuk–Alekszejevics 1981: Дашук, Виктор–Режиссёр, Алексиевич–Светлана, Сценарий: *У войны не женское лицо*. Belorusz film. 123 perc.

Mészáros Márta 2014: *Láthatalan generáció*. Magyar film. 52 perc.

Sára Sándor 1996: *A vád*. Magyar film. 84 perc.

Skrabski Fruzsina 2013: *Elhallgatott gyalázat*. Magyar film. 52 perc.

Szaltykov (Салтыков, Алексей) 1967: *Бабьецарство*. Szovjet film. 97 perc.

Todorovszkij (Тодоровский, Пётр) 1983: *Военно-полевой роман*. Szovjet film. 87 perc.